

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KÖZLÖNYE

XLV. kötet.

1940. 2. füzet.

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS

felelős szerkesztő

Új folyam XI.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.

1940.

TARTALOM

<i>Dr. Koleszár László</i> : A véletlen szerepe az orvos-természettudományi nagy felfedezések történetében — — — — —	97
<i>Dr. Kántor Lajos</i> : Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében — — — — —	103
<i>Palotay Gertrud</i> : Árva Bethlen Kata fonalas munkái — — — — —	118
<i>Dr. Debreczy László</i> : Újabb adatok legrégebb bibliafordításunk eredetkéréséhez — — — — —	140

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Herepei János</i> : Ifjú Hertel Péter és Balási késcsináló Jakab özvegyének sírverse (1647) — — — — —	148
--	-----

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI

<i>Nagy Ödön</i> : Adatok a Keleti Kárpátok Aconitumainak ismeretéhez — —	153
<i>Dr. Balogh Ernő</i> : Rendellenességek a barlangi medve (<i>Ursus spelaeus</i> Ros.) fogakon és csontokon — — — — —	158

KÖNYVSZEMLE

<i>Barta István</i> : Az utóbbi évek magyar történetirodalma. (I. Középkor) —	164
<i>Gáldi, Ladislas</i> : Les mots d'origine nèò-grecque en Roumain à l'èpoque des phanariotes. <i>Dr. Kántor Lajostól</i> — — — — —	173
<i>Pais Dezső</i> : <i>Dr. Szabó T. Attila</i> tudományos munkássága — — — — —	176
<i>Lupaş, Ioan</i> : Doctorul Ioan Piuariu-Molnár. Vicaţa şi opera lui (1749—1815) <i>Dr. Józsa Jánostól</i> — — — — —	179
<i>Lupaş, Ioan</i> : Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi? <i>Dr. Józsa Jánostól</i> — — — — —	180

NYELVMŰVELÉS

<i>Dr. Szabó T. Attila</i> : A nyelvművelés hírei. — <i>Dr. Szabó T. Attila</i> : A sportnyelv magyarsága. — <i>Ferenczy Sándor</i> : A magyar Árpád = a román Traian — — — — —	181—184
---	---------

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az E. Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 4 füzetben, negyedévenként átlag 6 ív terjedelemben. A folyóirat az E. M. E. Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi, Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjainak évi 300 lejes kedvezményes áron jár. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala
Cluj, Str. Baron L. Pop 5.

Magyarországi főbizományos: **STUDIUM R.-T.**
Budapest, IV. Keckeméti-u. 8.
Előfizetési ára 12 P.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS
Cluj, Str. I. G. Duca 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. A kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

ERDÉLYI MÚZEUM

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XLV.

1940. Fascicule II.

Nouvelle série XI.

Rédacteur: **LOUIS GYÖRGY**. Éditeur: Société du Musée de Transylvanie.

Rédaction: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Roumanie.

Ladislas Koleszár: Le rôle du hasard dans l'histoire des grandes découvertes scientifiques médico-naturelles.

Louis Kántor: Parallèle entre la fondation et l'activité de la Société du Musée de Transylvanie et de l'Astra dans les commencements.

Gertrude Palotay: Les ouvrages filés d'Árva Bethlen Kata.

Ladislas Debreczy: Quelques données nouvelles à la question d'origine de notre plus ancienne traduction de bible.

PETITES COMMUNICATIONS. *Jean Herepei*: L'épithape de Hertel Péter et de la veuve de Balási Kécszináló Jakab. (1647.)

COMMUNICATIONS DE LA SECTION DES SCIENCES NATURELLES. *Edmond Nagy*: Contributions à la connaissance des aconits des Carpathes de l'est. — *Ernest Balogh*: Irrégularités sur les dents et les os de l'ours antédiluvien.

REVUE DE LIVRES. *Étienne Barta*: L'historiographie hongroise des dernières années (I. Moyen âge.). — *Ladislas Gáldi*: Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes de *Louis Kántor*. — *Désiré Pais*: L'oeuvre scientifique d'Attila T. Szabó. — *Jean Lupaş*: Doctorul Ioan Piuariu-Molnár. Vieaşa şi opera lui (1749—1815) de *Jean Józsa*. — *Jean Lupaş*: Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi? de *Jean Józsa*.

SOIGNONS NOTRE LANGUE. *Attila T. Szabó*: Les nouvelles du purisme. — *Attila T. Szabó*: Le caractère hongrois de la langue des sports. — *Alexandre Ferenczy*: Árpád, le Hongrois = Trajan, le Roumain.

ERDÉLYI MÚZEUM

(TRANSILVANISCHES MUSEUM)

XLV. Band.

1940. II. Heft.

Neue Folge XI.

Redigiert von **LUDWIG GYÖRGY**. Herausgegeben vom Transilvanischen Museum-Verein.

Redaktion: Cluj, Str. I. G. Duca 10. Rumänien.

Ladislaus Koleszár: Die Rolle des Zufalles in der Geschichte der grossen medizinisch-naturwissenschaftlichen Entdeckungen.

Ludwig Kántor: Vergleich zwischen der Gründung und der frühzeitigen Tätigkeit des Siebenbürger Museum-Vereins und der Astra.

Gertrud Palotay: Die Filet-Arbeiten der Árva Bethlen Kata.

Ladislaus Debreczy: Neue Beiträge zur Ursprungsfrage unserer ältesten Bibelübersetzung. KLEINERE MITTEILUNGEN. *Jean Herepei*: Grabvers des Hertel Péter und der Witwe des Balási Kécszináló Jakab. (1647.)

MITTEILUNGEN DER NATURWISSENSCHAFTLICHEN ABTEILUNG. *Edmund Nagy*: Beiträge zur Kenntnis des Aconitums der Ostkarpathen. — *Ernst Balogh*: Unregelmässigkeiten an Zähnen und Knochen des Höhlenbären. (Ursus spelaeus Ros.)

BÜCHERRUNDSCHAU. *Stephan Barta*: Die ungarische Geschichtschreibung der letzteren Jahre. (I. Mittelalter.) — *Ladislaus Gáldi*: Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes, von *Ludwig Kántor*. — *Desiderius Pais*: Die wissenschaftliche Tätigkeit des Attila T. Szabó. — *Johann Lupaş*: Doctorul Ioan Piuariu-Molnár. Vieaşa şi opera lui. (1749—1815.) von *Johann Józsa*. — *Johann Lupaş*: Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi? Von *Johann Józsa*.

SPRACHPFLEGE. *Attila T. Szabó*: Die Nachrichten der Sprachpflege. — *Attila T. Szabó*: Der ungarische Charakter der Sportsprache. — *Alexander Ferenczy*: Der ungarische Árpád = der rumänische Trajan.

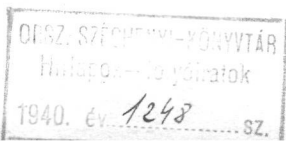
A véletlen szerepe az orvos-természettudományi nagy felfedezések történetében.

Dr. Koleszár László orvostudományi szakosztályi elnök előadása az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1940. február 25-i közgyűlésén.

Az orvos-természettudományi felfedezések történetének szemlélésekor feltűnik, hogy az észbeli nagyság, a mindent lenyűgöző tudás mellett a *véletlennek* is milyen rendkívüli szerepe van.

Röntgen, a würzburgi fizikus, pusztán a véletlen folytán fedezte föl az X sugarakat, a Röntgen-sugarakat. Laboratóriumában kísérletezett a Crookes-csőben keletkező világos-zöld színű sugarakkal. A Crookes-cső egy arasznyi tágabb üvegcső, melynek egyik végébe be van forrasztva a magasfeszültségű áramforrás pozitív, a másik végébe a negatív pólustól eredő vezeték vége, az üvegből ki van szivattyúzva a levegő. Az áram bekapcsolásakor a csőben elektromos kisülés keletkezik, a negatív póluson fénytünemény-fluoreszkálás képződik, mely az ide tartott bariumplatinianürrel megkent papírlapot fluoreszkálásra bírja. Lenard azt tapasztalta, hogy ha ezeknek a katód-pólustól kiinduló sugaraknak az útjába alumíniumlemez állít, a sugarak egy része elnyelődik. Ennyit tudott a tudomány a katód-sugarakról. Röntgen megismételte Lenard kísérleteit s kutatta (1895), hogy a Crookes-csőből eredő fluoreszcencia mennyi ideig tartja másodlagos sugárzásban a bariumos papírt. A fluoreszkálás tartamának megállapítása végett elsötétítette laboratóriumát s a Crookes-csövet is beburkolta kartonpapírral. Az áramot bekapcsolva, figyelte a fluoreszkáló ernyőt, mely a legnagyobb meglepetésére, élénken világított világoszöld színben. A lámpa és az ernyő közé a kezügyében levő fadarabkát, majd egy könyvet tett; egyik sem vetett árnyékot az ernyőn, tehát ezeken a testeken a sugarak áthatolnak. Amint az ernyő alatt tette-vette a különböző tárgyakat, véletlenül keze is az ernyő és a cső közé került, amikor kísérletes látványban volt része: a bariumos lemezen fekete rajzolatban feltűntek kezének csontjai, mintha nem is egy élő embernek, hanem egy csontváznak volna a keze. A csodálatos sugarak, amiket ő, mint ismeretlen sugarakat, X sugaraknak nevezett, ilyen véletlen folytán születtek meg, biztosítva Röntgennek a halhatatlanságot és az emberiség örök háláját.

Rohamlépésben jött ezután a rádiógrafia s a mindnyájunk által ismert alkalmazása a Röntgen-sugaraknak a sebészetben, belgyógyászatban; nélkülözhetetlen eszközzé vált úgy a betegségek fel-

ismerésében, mint a betegségek meggyógyításában. Az iparban is tágterű alkalmazásra talált.

A véletlen szerepének másik ékesen szóló példája a Becquerel Henri, neves francia fizikus világraszóló felfedezése, amely szerint bizonyos anyagoknak sugárzóképesége: rádióaktivitása van. A fiatalon elhunyt H. Poincaré vetette fel a kérdést, hogy az X sugárzás talán a fluoreszkáló testeknek a tulajdonsága. Ezt a feltevést Becquerel tudományos vizsgálat tárgyává tette s kísérleteire tárgyul az uranium szulfátot, mint a legtipikusabb fluoreszkáló anyagot választotta. Akkor éppen ködös februári idő volt. A nap nem bűjt elő, a kísérletre pedig okvetlenül napfényre volt szüksége. Előkészítette a kísérletet, bízva abban, hogy csak előbűvik a nap. Az érzékeny fotografáló lemezt feketepapírba csomagolta s a kísérlethez tartozó uránszulfát kristályokat s egy rézkeresztet, melyről biztosan tudta, hogy nem világít, reáhelyezett a becsomagolt lemezre. Egy napon az az ötlete támadt, hogy megnézi a fotografáló lemezt s nagy volt a meglepődése előhívás közben, amidőn a lemezen megpillantotta az uránsó-kristályok pontos fekete rajzolatát, a fémkereszt helye világosan maradt. Akaratán kívül, véletlenül felfedezte az uránsó s illetve bizonyos anyagok rádióaktivitását, az újabbkori tudomány egyik legcsodálatosabb vívmányát. Ebben a felfedezésében az a legkülönösebb és legmeglepőbb, hogy Becquerel e nagyjelentőségű felfedezéséhez (amit Nobel-díjjal jutalmaztak), hamis hipotézis nyomán jutott, hiszen ő a fluoreszcencia és az X sugarak közötti összefüggést kereste. Milyen véletlen, hogy az összes ismert fluoreszkáló testek közül éppen az uránsót választotta, amely egyedül bír rádióaktivitással. A rádióaktivitás szó Szodowszka Máriától, Curie-nétől, származik. Curie-nét igen érdekelte a rádióaktivitás, doktori értekezéséül e témát választotta, fölfedezte a rádiumot, s így a világnak ajándékozhatta a rák elleni küzdelem leghathatósabb gygyverét.

Hát nem a véletlen játéka az, hogy az anyák megmentője, a gyermekágyi láz felfedezője, a magyar Semmelweis Ignác (1837), akit atyja Budapestről a híres bécsi egyetemre küld a jogi fakultásra, egy alkalommal orvostanhallgató barátját elkíséri egy anatómiai előadásra, s az óra végén lelkében az az elhatározás lesz úrrá, hogy otthagyja a jogi pályát és orvosnövendék lesz. A véletlenek terelik a bécsi szülészeti klinikára, ahol ideiglenesen megürült a gyakornoki állás, melyre helyettesként alkalmazták. Itt látja meg közvetlen közelből az anyák rettenetes pusztulását. A halál igazi okáról még senkinek sem volt fogalma. Az akkor emlegetett okok ma már a nevetségesség határai közé kerültek. Egy idő múlva a klinikát elhagyni kénytelen, mert elődje visszatért külföldi útjáról, de az állás nemsokára megüresedik, s mikor újból régi állásába visszakerül, azzal a hírrel várják, hogy jóakarója, a törvényszéki orvostan tanára, boncolási véletlen balesetből keletkezett vérmérgezésben halálán van. Tudása alapján az az ötlete támadt, hogy tanárának vérmérgezéses halála és a gyermekágyi lázban elpusztult anyák halálának oka egy és ugyanaz kell, hogy le-

gyen, mert egy és ugyanazon tünetek közt pusztultak el. És a boncolatnál mindkét esetben a szerveken ugyanolyan elváltozások voltak.

Semmelweis szerint a gyermekági láz oka a bomló anyagoknak tulajdonítható, mely a tisztátalan kezekkel és a szülészeti eszközökkel kerül az anyák testébe, ugyanez az anyag került a boncolási sérülésnél a professzor kezébe, amelynek halálos vérmérgezés lett a következménye. A klóros vízzel való kézmosással és eszköztisztítással a gyermekági láz halálozást nem képzelt arányban leszállította. A véletlen folytán az orvosi pályára került Semmelweis lángesze felfedezte a gyermekági láz okát akkor, amikor még a genyedet okozó baktériumokról a tudományos világ mit sem tudott. Mint budapesti professzor, úgy halt meg, hogy tanainak diadalát nem érhetette meg.

Högyes Endre, városunk volt magyar egyetemének néhai tudós professzora, a labyrinth és a kényszer szemmozgások (nystagmus) igen nagyhorderejű összefüggésének meglátását egy véletlennek köszönhetette. Högyes professzor a 80-as évek elején azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy kísérletileg mechanikai úton miként lehet állatnál hőemelkedést előidézni. Többek között kísérleti állatját többször megforgatta, majd hőmérőzte, s ekkor véletlenül tekintete az állat szemére esett, amely szabályos kényszermozgásokat végzett. Ilyen szemmozgásokat látott később labyrinthkísérletei kapcsán. A labyrinth és a szemkényszermozgások közötti oki összefüggését tudományos kísérletekkel bizonyította s így a nystagmus-tannak, mely fülészeti és idegyógyászati szempontból felette fontos, ő a felfedezője. Világraszóló felfedezését 1881-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület orvos-természettudományi szakülésén ismertette. Högyes felfedezésének óriási jelentőségét legjobban mutatja az a tény, hogy tanának gyakorlati, klinikai alkalmazhatóságát a magyar származású Bárány Róbert, előbb bécsi, majd upszealai fülorvos, egyetemi tanár dolgozta ki, melyért az orvosi Nóbeldíjjal tüntették ki.¹

A véletlenek néha a kitűzött cél felé tartó embereket is más útra terelik, hogy zseniálításukkal és a közbejátszó véletlenekkel korszakalkotó felfedezéseket adjanak az emberiségnek.

Koch Róbert fantáziáját kora ifjúságától kezdve csak a dzsunglek világa izgatta, s amikor orvosi diplomája zsebében volt, tengerészorvos akart lenni, hogy megláthassa ifjúkori ábrándjainak verőfényes színes világát. A véletlen azonban útjába hoz egy bájos fiatal leányt, akinek szerelméért lemond minden régi vágyáról s falusi orvos lesz. Feleségétől a 28-ik születésnapjára egy mikroszkópiumot kap, melynek lencséjével meglátja a lépfene bacillusát s ezzel megnyitja a bacillus-felfedezések sorát. Később a véletlen sugta meg neki a bakteriológiában korszakalkotó titkot, hogyan lehet baktériumokat szintetizetben nyerni. Az azelőtti napról asztalán felejtett főtt burgonya metszéspapjára nézett, melyen színes pontokat látott. E színes pontok

¹ Bárány munkáiban megfeledezett a Högyes nevét megemlíteni.

baktériumtelepek voltak. Hányan látták már előtte ezeket a színes pontokat, vagy falán eddig soha senki sem vette észre, az is lehet, vagy olyanok vették észre, akiknek gondolatait nem termékenyítették meg a látottak.

A nagy Pasteurt is segítette a véletlen. Amikor azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy miképen lehetne az állatokat és az embereket a fertőzőbetegségekkel szemben ellenállókká tenni, egy szerencsés véletlen vezette az immunizálás bámulatos tanának nyitjára. 1880-ban a Perroncito által felfedezett baromfikolera bacillusával kísérletezett és sikerült neki a bacillusok tiszta tenyészetét előállítani. Most már az ő általa elkülönített szintiszta kolerabacillusokkal oltogatta szárnyasait. Hosszú kísérleti sorozatában az eredmény mindig ugyanaz volt: állatai 24 óra alatt elpusztultak kolerában. Laboratóriumi polcai lassanként megteltek a régi oltásra már felhasznált leves maradékokkal, melyek a bacillusok milliárdjait tartalmazták. Elhatározta, hogy mivel új kísérleti sorozatához a lombikokra szüksége van, összes tenyészeit elönteti s az üvegeket kitisztíttatja. Véletlenül az az ötlete támadt, hogy mielőtt a nagytakarításra a parancsot kiadná, a legrégebbi tenyészetéből néhány baromfit beoltat. Legnagyobb csodálatára a beoltott állatai 24 óra múltán is mind egészségesek voltak. Később ezeket a baromfiakat friss kolerabacillusokkal oltotta be, egy sem pusztult el. Megvan, amit kerestem, — így szólt Pasteur. Ilyen véletlen folytán jutott arra a nagy felfedezésre, mely az emberiséget a fertőzőbetegségek elleni küzdelemben győzelemre vitte.

A diftéria elleni szérum fölfedezésének történetében is van a véletlennek szerepe. Koch kitűnő tanítványa, Löffler, a difteriás toroklepedékben felfedezte a difteriát okozó bacillust, a francia Roux, Pasteur neves tanítványa, kimutatta, hogy a difteria-bacillusok nem árasztják el a beteg véré, hanem a bacillusok által termelt mérge, toxin, kerül a véráramba s a szívizomzatot megbénítják. Így lesz a difteriabetegség halálos.

Behring, amikor a difteria gyógyítását tűzte ki feladatául, ezt a szívizomzatot bénító difteriamérget vegyianyagokkal akarta semlegesíteni. Kísérleti állatait megfertőzte difteriacillusokkal, s amikor az állat beteggé vált, a vegyianyagok egész sorozatával próbálkozott. Némi eredményt a jódnak egyik vegyületétől, a jódricholidtól látott, de az eredmény nem volt kielégítő. Állatai egy része vagy a fertőzés-től, vagy a gyógyszer-től pusztultak el. A kísérleti sorozatból csupán egy-egy állat maradt életben. Új kísérlethez kezdett. Az ép nyúlakkal együtt beoltotta az előző kísérletből életben maradt állatait is. Nagy meglepetésére a már egyszer megfertőzött tengerimalacai az új oltásoktól nem betegedtek meg, sőt a befecskendezett difteria toxintól sem pusztultak el. Íme, a véletlen szerepe, hogy azok az állatok is belekerültek a kísérleti sorozatba, melyek már oltva voltak. Így a difteriaelleni védekezés, általában a toxint termelő fertőzés elleni védekezés módzata, egy szerencsés véletlen folytán fedeztetett fel.

A vészes vérszegénység gyógyszerének felfedezésében is van némi

szerepe a véletlennek. Minot, a harvardi egyetem fiatal tanára, aki a vészes vérszegénység kóroktanával és gyógytanával behatóan foglalkozott, egy alkalommal vészes vérszegénységben sínylődő egyik betegnek ötletszerűen azt tanácsolta, hogy hetenként kétszer egyék máját. A beteg véletlenül igen szerette a máját, s amikor azt észlelte magán, hogy a májevés óta ereje kezd visszatérni, a májjal való táplálkozásra igen nagy súlyt fektetett. Az előírt időben pontosan megjelent a professzor rendelésén, akinek a vérelemzés rendén feltűnt a beteg nagy javulása. Folytassa tovább az eddigi rendeléseimet, — mondá a professzor, — mire közbevág a beteg: Csakhogy én mindennap eszem máját s annak tulajdonítom javulásomat. Minot talán már el is felejtette, hogy betegének többek között máját is rendelt, s a véletlenek ilyen szerencsés összejátszásának és Minot lángelméjének köszönhető, hogy a világot megajándékozta a vészes vérszegénység gyógy-szerével.

Wagner-Jauregg, az osztrák elmegyógyász, a vérhaj által okozott agylágyulás lázzal való gyógyításának gondolatát egy véletlen észlelésnek tulajdonította. Agylágyulásos betegei közül egyik tifuszban megbetegedett, s a betegség lezajlása után lábadozó ápolójának elme-állapota lényegesen javult. Ez a véletlen észlelet adta Wagner-Jaureggnek az eszmét, hogy az ilyen természetű elmebetegeket magas lázat okozó betegséggel lehet gyógyítani, s kitartó szorgalmával és meggyőződésének bámulatos hitével az emberiséget örök hálára kötelezve, kidolgozta a vérhaj által okozott agylágyulás maláriás lázzal való gyógyításának geniális módszerét.

Hát nem a véletlennek tulajdonítható, hogy a napfény gyógyítóhatását nem egy trópusi orvos, hanem a ködös Izlandról Dániába került Finzen fedezte fel, aki szobájának ablakából látta, hogy a szomszédház fedelén fekvő beteg macskája az árnyékból minduntalan a napfényre húzódik. Ez a véletlen észlelet adta Finzennek azt a gondolatot, hogy a napfénynek gyógyítóhatásának kell lennie, a beteg állat, nyilván ösztönétől hajtva, keresi a napfényt. Az ő szerencsés kezében fejlődik ki a fénykezelés metodikája s került a betegségek elleni küzdelem arsenáljába egy hatalmas gyógyító tényező: a fény.

A vitamintan is egy véletlennek köszönheti létét. A bataviai kórház udvarán élelmet keresgélő baromfiak között egy furesa betegség lépett föl. A fürgé természetű szárnyasok közül a legtöbbször járása megnehezedett, majd még lábraállani sem volt erejük, oldalukra estek s légzési bénulás tünetei közt elpusztultak. Egy idő után nagy változás állott be, a beteg tyúkok hamarosan visszanyerték régi jó egészségüket. A gyógyulás okát igazán a véletlen derítette ki. A kórház konyhájába új szakács került, aki nem volt hajlandó a laboratóriumi szolgáló szárnyasait finom főtt hántott rizzsel etetni s így tyúkeledelül egyedül a nyers hántolatlan rizs szolgált. Az esetről tudomást szerzett a kórház főorvosa, Eijkmann, aki éleslátásával azonnal észrevette, hogy a baromfiak gyógyulásának a táplálék megváltoztatásával kell oki összefüggésben lennie. A véletlen nyújtotta adatok alapján megindí-

tott kísérleteivel bebizonyította, hogy a tyúkok beriberi betegségének, ami az emberi betegséggel azonos, a táplálékból hiányzó egyik anyaggal kell oki összefüggésben állania. Ez az anyag, mely a rizs héjában van, a B vitamin. E véletlen felfedezés nyomán az egész földkerekségen megszűnt a borzalmas beriberi betegség.

Íme, a kiragadott példák fényesen bizonyítják, hogy az orvostudományi felfedezések történetében a véletlennek döntő szerepe volt. Ez a „véletlen“ nem von le a felfedezők érdemeiből egy parányit sem, mert ha az a felfedezés egy véletlen szüleménye is, *valójában mégis csak egy hosszú, szakadatlan munka következménye*, s ha a véletlen adta eredmény nem került volna egy olyan észlelő tudósára, aki gazdag asszociációi által annak óriási jelentőségét azonnal felfogja és értékeli, az észlelt jelenségnek az lett volna a sorsa, mint a jó föld helyett a kavics közé hullott búzaszemé.

DR. KOLESZÁR LÁSZLÓ.

Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Szakosztályának 1940. március 14-én tartott szakülésén.

Erdély történetében már korán megtaláljuk azon törekvések nyomait, hogy a magyar, a román és a szász nemzet különálló, saját közművelődési intézménnyel biztosítsa a maga számára az előhaladás útját. Ennek az útnak járhatóbbá tételére történelmi és népi vonatkozású gyűjtemények múzeumát létesítette egymástól függetlenül a három nemzet, időrendben: a szász, a magyar és a román nemzet. Az akkori viszonyok nem engedték meg, hogy nyíltan bevallhassák, ma azonban megállapíthatjuk, hogy e törekvésekbe mindegyik nemzet vezetői részéről politikum is vegyült, sőt a hangsúly eleinte a rejtett politikumon volt.

A szászok ilyenmű törekvése valósult meg először. Az 1777-ben Erdély kormányzójává kinevezett Brukenthal Sámuel báró egyéni gyűjtése következtében a szászok a XIX. század első éveiben meglehetősen gazdag képcsarnokot, éremtárat, régiségeket, rézmetszeteket és könyvtárat magában foglaló múzeumhoz jutottak s az 1840-ben megalakult „Verein für Siebenbürgische Landeskunde“ nevet viselő egyesületükkel már kész közművelődési intézményre támaszkodhattak akkor, midőn a magyarok az 1841/43. évi országgyűlésen országos jellegű múzeumalapításra tettek javaslatot. Innen következett tehát a szászoknak az a heves ellenállása, amellyel a magyar és székely rendeknek az országos múzeum felállítására vonatkozó javaslatát fogadták. Céljaikkal nem tartották ugyanis összeegyeztethetőnek egy nagyobb közös intézmény létesítését és a terv ellen szavaztak. A magyar és székely rendek alig tehettek egyebet, mint azt, hogy amikor az 1843. január 16-ról a Kolozsvárt felállítandó és Ferdinánd nevet viselő Országos Múzeumról szóló törvénycikket megerősítésre a királyi udvarhoz felterjesztették, a felterjesztéshez mellékeltek a szász nemzet 20 követének különvéleményét, amelyben a szászok kérték Ő felségét, hogy a Múzeum ne tekintessék *Országosnak*, hanem *Magyar Nemzeti Intézetnek*, és hogy a szász nemzet a Múzeumot illető dolgokba ne elegyítessék. „Ez ellenvélemény során azonban tiszta szavakkal ki van fejezve: hogy a szász nemzetnek csupán az országos Múzeum felállí-

tása lenne ellenére, különben nyíltan kimondotta: hogy előtte egy *Magyar Nemzeti Múzeum* annyira kedves volna, hogy azt kebelében önkéntes adakozások által előmozdítani igyekezni fogna“, — állapítja meg Mikó Imre gróf abban a szózatában, melyet 1856-ban az Erdélyi Múzeum és Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében a Kolozsvári Közlöny mellékleteként megjelent Erdélyi Múzeumban tett közzé.¹ Tudjuk, hogy ebben a szózatában ajánlotta fel a múzeum céljaira Mikó Imre 10 holdnál nagyobb kertjét a rajta levő kilencszobás lakással és melléképületekkel.

A szászoknak az 1841/43. évi országgyűlésen a tervezett országos múzeummal szemben tanúsított magatartása két dolgot döntött el: 1. a múzeum nem alakulhatott meg országosnak, 2. a szászok se bánták magyar nemzeti múzeum alakítását, sőt azt önkéntes adományokkal támogatni is ígérték. Ha a szászok 1841/43-ban nem ezt a magatartást tanúsítják, az események a múzeumalakítás tekintetében valószínűleg egészen más fordulatot vesznek. A kormánynak alig lett volna oka visszautasítani az országos múzeum alakítását s a három nemzet talán nem kényszerült volna saját önálló egyesületben annyira differenciálódott életet élni közművelődése érdekében. A politikum tehát a szászok különvéleménye következtében került először kifejezetten és elhatározólag ebbe a kérdésbe.

* * *

Hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra között valamilyen párhuzam legyen vonható, nem mellőzhetjük megalakulásuk és kezdő működésük rövid összefoglalását.²

Már a XVIII. században felvetődik egy magyar tudós társaság-

¹ Mikó Imre szózatát közölte dr. Kántor Lajos 1930-ban az Erdélyi Tudományos Füzetek 37. számában *Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében* címen.

² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásáért a megalakulás előtti évszázadra visszanyúló törekvések, továbbá az 1841/43. évi országgyűlés után mindinkább a Mikó személyében összpontosuló, sok akadályra talált, de bátran vívott küzdelmek és az egyesület 50 évig terjedő története legkiválóbb feldolgozóra Kelemen Lajosban találtak, akinek idevágó és eredeti kutatásokon alapuló dolgozataira mennek nagyrészt vissza a későbbi más szempontú tanulmányok. Kelemen Lajos idevonatkozó tanulmányai: 1. *Törekvések egy Erdélyi Múzeum alapítására*. Erdélyi Múzeum, 1909. évf. — 2. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület multja és jelene. Az Erdélyi Múzeum tárai*. 1909. — 3. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története*. Az E. M. E. ötvenéves jubileumára Erdélyi Pál által szerkesztett emlékkönyv 5—79. lapjain. [Az emlékkönyv még nem került forgalomba.]

Lásd még Szilágyi Sándor: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle, 1859. évf. — Dr. Schilling Lajos: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum*. Felolvasás az E. M. E. vándor-gyűlésén, 1906. — Dr. Kántor Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái*. Erdélyi Tudományos Füzetek 23. sz. (1930.) — Dr. György Lajos: *Az „Erdélyi Múzeum“ története*. (1874—1937) [A folyóirat.] Erdélyi Tudományos Füzetek 105. sz.

nak az eszméje. Bod Péter veti fel 1760-ban az akadémia gondolatát. Batthyány Ignác gróf, erdélyi róm. kat. püspök 1785-ben tervet készít egy tudós társaság felállítására. Zágoni Aranka György kezdeményezésére megalakul az 1791-i országgyűlésen az erdélyi nyelvmívelő és kéziratokat kiadó két társaság. A rendek törvényt hoztak a nyelvmívelő társaság érdekében, az uralkodó azonban nem erősítette azt meg. Döbrentey Gábor 1813-ban Kolozsvárt irodalmi és tudományos kört hozott össze s 1814-ben megindította az első tudományos folyóiratot, az „Erdélyi Múzeum“-ot. 1819-ben meg is alakult az új társaság, pénzalapot gyűjtöttek össze, alapszabályaikat azonban sohasem erősítették meg. Bölöni Farkas Sándor 1829-ben felveti a múzeumi gondolatot, de lemondott tervéről, minthogy a vezetőkörök sokallották a tervezet pénzügyi kiadásait.

Az alapítás tulajdonképeni kezdete 1841-ben indult meg, amikor Kemény József és Sámuel grófok bejelentették Küküllő megye rendjeinek abbeli szándékukat, hogy Gerendről beszállítják könyvtárukat Kolozsvárra. Minthogy Küküllő megye gyűlése nem is tárgyalhatta a bejelentést, levelüket Kolozs megye rendjeihez nyújtották be. Az Erdélyi Híradó egész terjedelmében közölte a bejelentést, azt mindenütt tetszéssel fogadták és megajánlások is történtek a múzeumra. Az 1842. június 21-i kolozsvári országgyűlés tetszéssel fogadta a mozgalmat. Mikó Imre gróf elnöklete alatt, a Kemény József gróf tervezete alapján, munkához kezdettek s 1842. december 23-án meghozták az országgyűlési határozatot a múzeum, az országos tanácskozóterem és a nemzeti színház ügyében. A múzeumra 100,000 frtot irányoztak elő s kimondották a főtéri Bánffy-ház megvételét. Közbejött azonban a szászoknak az előbb említett különvéleménye, s ennek következtében a felterjesztés nem nyert megerősítést. Az ügy húzódott; 1845-ben egy királyi kézirat terveket és helyszíni rajzokat kért, a felterjesztésre azonban megint nem történt semmi. Nem érkezett válasz az országgyűlésnek 1847. november 3-i és 9-i felirataira sem. Közben bekövetkeztek az 1848—49-i események, majd az abszolutizmus.

A múzeumalapítás gondolata nem aludt ki az abszolutizmus idejében sem; „... a hazafiak tenni kész, de kezdetben csekély serege a kor irányát követve s előbb az égetőbb sebek gyógyításához fogva, anyagi irányú egyleteink újjáteremtésével volt elfoglalva s egyetlen erdélyi nemzeti színházunk... biztosításával. Azonban családokoznék, ki azt hinné, hogy szellemi érdekeink ápolása, védelme, fejlesztése is nem foglalkoztatta az elméket. Ilyen magáróli megfélejtkezettséget az erdélyi magyarság józanságáról, hazaszeretetéről, fajhúságéről nincs joga feltenni senkinek. Volt ez beszéd tárgya nem egyszer s nem egy helyütt“ — mondja Mikó az 1856-i szózatában.³ Nyomatott emlék szerint az abszolutizmus alatt a kérdést először Kőváry László veti fel, amidőn *Erdély régiségei* című műve bevezetésében arra hívja fel a magyarságot, hogy a múzeumot egyesületi úton valósítsa meg. Mikó

³ Idézett kiadás 14. lapján.

Imre gróf 1854-ben a Debreczeni Márton kéziratban maradt *Kiövi Csata* című hőskölteménye kiadásakor az előszóban hangoztatta a múzeum szükségességét. A múzeum ügyének Kemény József gróf 1855-ben bekövetkezett halála adott lendületet. A Kemény József végrendelete úgy intézkedett, hogy amíg Kolozsvárt az országos múzeumot felállítják, a gyűjteményt a budapesti Nemzeti Múzeum kezelje. Gerenden a Kemény-féle gyűjtemény nem volt megfelelő gondozásban s a pusztulás veszélye fenyegette. Félős volt, hogy a Nemzeti Múzeum a gyűjteményt elviteti Erdélyből. Annak is híre járt, hogy a szászok Szebenben „Landesmuseum“-ot akarnak felállítani s annak a részére szeretnék az értékes gyűjteményt megszerezni. Ekkor lépett Mikó Imre a nyilvánosság elé, 1856-ban, az előbb idézett szövegével. Mikó Imre nagyértékű megajánlása országos lelkesedést keltett.

Mikó Imre 1856 májusában a múzeumra vonatkozó szabálytervezetet Esterházy László és Toldalagi Ferenc gróffal Bécsben az uralkodó elé terjesztette. A november 6-án érkezett válasz módosításokat kívánt. Közben Schwarzenberg Károly herceg kormányzó megengedte a Kemény-féle gyűjtemény beszállítását Gerendről Kolozsvárra. Mikó indítványára az 1857. május 3-án tartott első közgyűlés az alapszabálytervezetet összhangba hozta a kormány kívánalmaival, de 1857. augusztus 2-án a helytartóság újabb iratok beküldését kívánta és kimutatást kért az eddig begyűlt pénzalapról. Majd egy évi halogatás után, 1858. november 9-én, ismét az iratok kiegészítését kérte. Közben meghalt a többször jóindulatot mutató Schwarzenberg Károly herceg helytartó. Sokan ismét aggodalommal nézték a múzeum ügyét. Az új helytartó, Lichtenstein Frigyes herceg, különös előzékenységből 1859. júniusában félhivatalosan értesítette a múzeumi bizottságot a felterjesztésekre jött válaszról, amely újabb kifogásokat talált. Csak Mikó Imre gróf önuralmán múlt, hogy a módosításokat ismét megejtették, mégpedig úgy, hogy a kívánalmak teljesítése mellett a lényeg megmaradt. Végre 1859. július 19-én jött a válasz, hogy az uralkodó táviratilag beleegyezett az Erdélyi Múzeum-Egyesület létesítésébe. A módosított alapszabályok 1859. szeptember 8-án jóváhagyva visszaérkeztek.

Az E. M. E. jóváhagyásában az egyesület nyelvére vonatkozólag az állott, hogy azt az alakuló közgyűlés dönti el. A közgyűlés hihetetlen lelkesedéssel, óriási érdeklődés mellett, 1859. november 23-án nyílt meg a Vigadó termében. A közgyűlésen jelen volt Lichtenstein Frigyes helytartó is. Az alakuló közgyűlésen, az alapszabály 38. §-a értelmében, az elnök a közgyűlést felszólította, hogy „határozza meg, milyen nyelvet használjon az egyelet, mint hivatalos nyelvet, belkormányzásában“. A közgyűlés erre vonatkozólag a következő határozatot mondotta ki: „Miután az 1841/3. országgyűlésen a múzeum felállítására tett indítvány nemzeti irányban és értelemben lett elfogadva és törvényjavaslatba foglalva és az akkori alapítók is e szellemben tették áldozataikat, miután továbbá az ügy újabb felvételével is ez volt a vezérelv, az alapszabályok 38. §-a is ez irányt és értelmet nemcsak nem másítja meg, de az e szellemben tett régi alapítványok is az inté-

zet alapjához vannak utalva, sőt annak határozottan kimondása a múzeum-egyleti közgyűlésnek van fenntartva, — megtekintvén azt is, hogy a múzeum-egylet tagjai csaknem mind magyarok és hogy e múzeum lételetét feltételező újabb főalapítványok és adományok tevői kirekesztőleg magyarok és alapítványaikhoz határozott feltételül a magyar nyelv van kikötve, mindezeknél fogva a múzeum-egylet és ezáltal alapítandó múzeum alakulása jelen alkalmával ezennel közgyűlet-értéssel meghatározza a közgyűlés, hogy a múzeum-egylet belkormányzásában, minden tanácskozásában, kiadandó havi vagy kötetlen füzetekben, úgy évkönyveiben a magyar nyelvet használja.⁴

Ambár a határozat ellen ellennyilatkozat nem történt, a határozatnak még ünnepélyesebbé tételére a legteljesebb akarattal nyilvánításnak szabadteret biztosítottak s elrendelték az E. M. E. nyelvének meghatározására a „titkos szózatolást“ is. „A jelen volt 383 szózatoló kivétel nélkül mind a felső határozat és annak fenntebbi szövege értelmében, a magyar nyelvre szavazott“. Ezzel az E. M. E. megalakult s eldőlt annak magyar jellege.

* * *

Attérek az Astra megalakulásának ismertetésére.⁵ Az Astra teljes neve „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura populară română“ [Erdélyi román irodalmi és közművelődési egyesület].

Már a XVII. század végén látunk törekvéseket az erdélyi románság körében, hogy tudós társaságot alapítsanak, — mondja Dr. Lupaș I. az Astra alapításáról és vezetőiről írott beszámolójában.⁶ Ilyen tudós társaság akart lenni az 1789. évi (a „szebeni tudósok társasága“) *societatea literaților din Sibiu*, majd 1795-ben („az Erdélyi nagyfejedelemségi román filozófiai egyesület“) *societatea filosoficească a neamului românesc în mare principatul Ardealului*. Ez az egyesület a szebeni Siebenbürgische Quartalschrift mintájára széles tervvel egyesíteni akarta a keleti egyház összes tanultjait, hogy 15 frt. évi tagdíjért könyvtárat adjon, amely a kívánalmak szerint kielégítse a román nép minden tanult rétegét. A terv nem valósult meg.

Félszázaddal később az erdélyi románság fiatal és idealista vezetői román akadémiát terveztek. Akik a helyzetet jobban ismerték, látták, hogy az eszme nem valósítható meg. Mindenkinek a lelkében

⁴ Az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve megjelent 1860-ban *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei* első füzetében.

⁵ Az Astra ötvenéves, azaz 1861-től 1911-ig terjedő történetét és működését a *Transilvania* című román folyóirat jubileumi számában találhatjuk meg. E hatalmas kötet különböző írók feldolgozásában felöleli az egyesület múltjának csaknem minden vonatkozását. Az Astra köré csoportosult akkori román író- és tudós gárda legjobbjai szólnak meg ebben az érdekes kötetben.

⁶ Dr. Ion Lupaș: *Inițiativa „Asociațiunii...“ și conducătorii ei*. Transilvania, Număr jubilar. 1861–1911. 226–348. lapjain.

azonban ott égett a vágy, hogy olyan intézményt teremtsenek, amely a román irodalom és közművelődés előmozdítása mellett egyesítse az összes erdélyi románokat, erősítse az összekötő kapcsolatot a két egyházhoz tartozók között.

Florian A. 1852-ben három román vezető férfitől 2500 frt. segílyt kapott nemzeti célokra. Őt tagú bizottságot küldöttek ki az alapszabály kidolgozására és az engedély megszerzésére egy irodalmi társaság alakítására. A bizottságban résztvett Barițiu G. is. Florian azt akarta, hogy a társaság célja a nyelv művelése és fejlesztése legyen, azonban Maiorescu Ion az akadémia mellett tört pálcát. Minthogy a vélemények nem egyeztek s különben is vallási egyenetlenségek merültek fel, az ügy elhúzódott. A pénzt a szebeni Sparkaséból, hova annak idején letétbe helyezték, 1854-ben Murășan Andrei költőnek adták ki.

A még csak a lelkekben élő román közművelődési társaság ügyének előbbrevitelében érdekes szerepet nyert az a körülmény, hogy 1859-ben Aradon „Muguri“ (rügök) címen egy irodalmi almanach-féle jelent meg, a román szépnemnek ajánlva. Ezt az almanachot az aradi főgimnázium felsőosztályos ifjúságának közreműködésével adták ki. Az almanachban 59 költemény jelent meg részint ismert, részint új szerzőktől. A könyvet a „Telegraful Român“ munkatársa, Boiu Zaharie, szigorú bírálatban részesítette. Azt írta róla, hogy Marienescu Atanasie három költeményén kívül nincs benne semmi értékes, „mindaz, ami jó benne, nem saját, ami pedig saját, az nem jó“. A szigorú bírálat ellenvéleményt váltott ki. Dr. Șandor Atanasie aradi tanár pártfogásába vette a diákokat, Pușcariu Ion pedig, a Telegraful Român oltvidéki levelezője, felszólalásában azt fejtegette, hogy nem az aradi ifjak a hibásak, ha nincs műízlésük, hanem az egész román társadalom, amely nem tette lehetővé, hogy a műízlés kifejlődjék. Pușcariu már rámutatott egy olyan egyesület szükségességére, amely lehetővé tenné, hogy románlakta helyeken évenként összejöhsenek törvényes formák között. Hasonló értelemben szólt a kérdéshez Rusu Ioan, a Telegraful Român balázsfalvi levelezője is.

A kérdés nagyon foglalkoztatta a közvéleményt. Báró Șaguna Andrei püspök 1860. május 10-én benyújtotta Lichtenstein Frigyes herceg kormányzónak a kérést a Szebenben tartandó alakuló közgyűlésre. A kérést dr. Rațiu Ioan fogalmazta s azt 142 vezető román írta alá. A kérésben olyan egyesület létrehozását kérték, amelynek hivatása lenne a népi közművelődés szélesbítése és az irodalom előbbrevitele.⁷ Barițiu szerint a kérés „nagyon tapintatos, alázatos és lojálitástól csepegő volt, felhasználta mindazon kifejezéseket, amelyek a deszpotizmusnak tetsző kifejezésekben gazdag német nyelvben csak találhatóak“.⁸ Lichtenstein herceg 1860. július 12-i feleletében, az akkor

⁷ A. Bârseanu: *La jubileul de 50 de ani al „Asociațiunii“*. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 319. l.

⁸ Dr. Ion Lupaș i. m. 329. l.

épen Bécsben tartózkodó Şaguna püspöktől, az alakuló gyűlésre szóló engedély kiadása előtt, kérte az alapszabálytervezetet, mert „nem engedélyezheti egy olyan kizárólag nemzeti törekvésű egyesület megalakulását, amely szemelláthatólag elszigeteli magát ezen ország többi nemzetiségeitől“. Şaguna püspök tüstént Puşcariu Ioanhoz, Bariţiuhoz és Cipariuhoz fordult és kérte őket, hogy külön-külön dolgozzanak ki egy-egy alapszabálytervezetet. A három alapszabálytervezetből Şaguna egy negyediket szerkesztett, melyet Lichtenstein kormányzóhoz adott be. Kérte a kormányzótól, hogy Ő Felségénél eszközölje ki az egyesület alapszabálytervezetének jóváhagyását, „melyet egy olyan nemzet kíván, amely számtalan bizonyítékot adott a fenséges trónhoz való ragaszkodásáról és amelynek tiszta és minden szeparatizmustól mentes hazafiságát nyilvánvalóan bizonyítja az alapszabályok 4. §-a, amelyben világosan kimondatik, hogy ezen egyesületnek tagjai bármely vallásúak és nemzetiségűek lehetnek“.⁹

A kedvező felelet megérkezése után Şaguna 1861. március 21-re Szebenbe hívta azt a 142 személyt, aki az 1860. május 10-i kérést aláírta. A meghívottak közül 34 jelent meg és 30 maradt az ülés végéig.¹⁰ Az ezen az ülésen elfogadott alapszabályt Şaguna a kormányzóságon keresztül újból Bécsbe terjesztette, s miután megkapta a jóváhagyást, 1861. november 4-re összehívta „a nemzet összes műveltjeit, akik az egyesületnek tagjai akarnak lenni, hogy résztvegyenek a megalapításában és teljes megalakulásában“.

Az alkotmányozó gyűlés anyagilag is szép sikerrel járt: 212 tagtól 5600 frt. gyűlt össze. Jó példával itt is a püspökök jártak elől. Şuluţiu püspök 2000, Şaguna püspök 1050 frtot adományozott az egyesület céljára. Az alakuló közgyűlésen Báró Şaguna lett az elnök, Cipariu az alelnök és Bariţiu a főtitkár.

* * *

Miként az előadottakból látszik, az Astra megalakulása nem ütközött különösebb akadályokba. Az egyesület érdekében beadott első kérés után másfél évvel az alakuló közgyűlés is megtartható volt. „Ámbár a 10 éves abszolutizmus politikailag nyomasztó volt — mondja Bârseanu A.¹¹ — reánk, a Habsburg-korona alatt levő románokra, a művelődési és gazdasági magáhoztérés, a nemzeti tömörülés és a modern élet fogalmaival való összeszokás ideje volt“. A kormányhatalom csak a minimális követelményt érvényesítette az Astrával szemben. Ilyen volt annak a követelése, hogy az Astra tagjai csak osztrák alattvalók lehettek. (Betoldás az alapszabály 5. §-ához.)

⁹ Dr. Ion Lupaş i. m. 330. l.

¹⁰ *Actele privitoare la urdirea şi infiinţarea Asociaţiunei Transilvane pentru literatură română şi cultura poporului român date în tipăriu de însasi Asociaţiunea. Sibiu. Tipografia diecesana. 1862. [Régies írással.] 18. l.*

¹¹ A. Bârseanu i. m. 218. l.

Célját az Astra az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabályban a következőkben határozta meg: a román irodalom előbbrevitele, a román nép közművelődése a különböző ágakban való tanulmányozás folytán, jutalmak és ösztöndíjak révén művek elkészítése és kiadása, a különböző szaktudományok, művészetek és más hasonlóké részére. Az 1872-i szélessebesi közgyűlésen báró Popu V. L. elnök az Astra célját a következőkben látta: „Az egyesület arra van hivatva, hogy felébressze, táplálja és állandósítsa a nemzeti érzést, hogy védelmezze és művelje a nyelvet és ezáltal a nemzeti létet”.¹²

Míg az E. M. E.-nek az alapszabályok szerint (12. §.) igazgató, alapító, rendes és pártoló tagjai vannak, az Astra alapszabálya (5. §.) alapító, rendes, levelező és tiszteletbeli tagokat különböztet meg. A tiszteletbeli tagságot, minthogy az alapszabály szerint az egyesület tagjai csak osztrák alattvalók lehettek, azért volt kénytelen az Astra beiktatni, hogy háláját leróhassa egyrészt azon nem románok iránt, akik az Astrával szemben jóindulatot tanúsítottak, másrészt magához kapcsolhassa az összrománság nevesebb íróit és tudósait.

Mind az E. M. E., mind az Astra alapszabályában benne volt, hogy nem foglalkozik napi politikával és vallásügyekkel.¹³

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy mind az E. M. E., mind az Astra közművelődési céljaiban nemzeti célok érvényesültek már a megalakuláskor. Az osztrák abszolutizmusnak ma már szinte érthetetlen rövidlátására vall, hogy a nemzeti tömörüléseket olyképen gondolta megakadályozhatóknak, hogy ha az ezt célzó egyesületek jóváhagyását attól teszi függővé, hogy kiköti legalább írott forma szerint, a más nemzetiségű alattvalók beléphetését is. Csodálatosképpen azonban az alapszabályokban megmaradt az illető egyesületeknek az a joga, hogy maga határozza meg a jelentkező, avagy ajánlott személyek felvételét. Az osztrák abszolutizmusnak ezt a rövidlátását csak abból érthetjük meg, hogy gyöngesége tudatában már nem merte mereven megakadályozni a nemzeti tömörüléseket, de akadályok gördítésével még megkísérelte azok késleltetését.

Arra gondolni, hogy ezeknek az egyesületeknek nemzeti célja a hatóságok előtt rejtve maradt, alig lehet, hiszen Mikó szózata ezt 1856-ban a következőképpen adja mindenki tudomására: „Hogy Erdély magyar népiségének koncentrált Múzeuma s azzal egybekötött némi tudományos tűzhelye legyen: minden jók által érzett szellemi szükség, a magyarság fennmaradásának, további nemzeti irányú fejlődésének, hazai és állami jelentőségének conditio sine qua non-ja, az erdélyi magyar értelmiség közös érdeke, megalkotása közös kötelessége”.¹⁴ Az E. M. E. alakuló közgyűlése az alapszabályok jóváhagyásával

¹² Dr. Ion Lupuş i. m. 328. l.

¹³ Az E. M. E. 1905. évi kiadású alapszabálya, 9. §; az Astra 1874. évi kiadású alapszabálya, 3. §.

¹⁴ Idézett kiadás 4. l.

kapcsolatban kifejezést ad ama véleményének, hogy jobban szerette volna, „hogy a szabályok kezdetben felterjesztett alakjokban nyertek volna megerősítést; mindazonáltal ezen rég kezdeményezett nemzeti intézetet létrehozni óhajtván, annak fejlődésére nézve kedvezőbb körülményeket remélvén és bízván, hogy egyleti tagok akarátja és tudományos nemzeties szelleme a hiányokat ki fogja pótolni, a közgyűlés elfogadja a megerősített szabályokat s a múzeum-egyletet ezenel megalakultnak nyilvánítja“. Tehát az alakuló közgyűlés remélte, hogy amit az alapszabályban a kormány nem engedett eléggé kifejezésre juttatni, azt az egyesület további működésében „ki fogja pótolni“. Az alakuló közgyűlésen a tudományos célt hangoztatta mind Mikó, mind a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében megjelent Eötvös József báró, de szavaikon átesillámlik, amit érzett minden kortárs, hogy t. i. a tudományos célnál volt egy magasabbrendű, mely sorakoztatta a hazafiakat: „a nemzeti tömörülés vágya“, — állapítja meg dr. Schilling Lajos 1906-ban.¹⁵

E megállapítások lényegét vonatkoztathatjuk az Astrára is, idézve Bârseanu szavait: „minden politikai megnyilvánulás akkor akadályozva lévén, a nemzeti erő magának más cselekvési mezőt keres és talál, egy símább és termékenyebb mezőt: a művelődés végtelen és örökké termő mezejét“.¹⁶ Találón jellemezte Iorga 1905-ben az Astrát, mondja Lupaş, midőn azt emeli ki, hogy az egyesület egyesítette az összes erdélyi románokat, felekezetre való tekintet nélkül, akik eddig vetélytársak voltak. Ez a fő és legdrágább jellemvonása az Astrának. Ahol a vallás szétválaszt, ott a könyv, a világosság egyesít.¹⁷ Midőn az Astra 1896-ban először tartott a szűkebb értelemben vett Erdély határán túl, Lugoson, közgyűlést, dr. Mocsonyi A. többek között megállapítja, hogy az egyesület e közgyűlésen vetette le provinciális jellegét s mondotta ki a nemzeti egység elvét kulturális szempontból. „Mindnyájan értjük, — mondja ugyancsak Mocsonyi, — hogy egy nép számára nem lehet nemesebb harcot elképzelni, mint a saját kultúrájáért való harcot“.¹⁸

Mind az E. M. E.-ben, mind az Astrában már a megalakuláskor voltak jellegüktől idegen nemzetiségű tagok, az E. M. E.-ben néhány román és szász, az Astrában néhány magyar és szász tag. Az E. M. E. tagjai sorában látjuk többek között pl. báró Şaguna András és Şterka Sulutz Sándor¹⁹ román püspököket. Az Astra alakuló közgyűlésén pedig az osztrák tartományokból és a román fejedelemségekből választott 24 román tiszteletbeli tagon kívül tiszteletbeli tagnak választottak 3 nem románt is, mégpedig Csáki György grófot a román iskoláknak

¹⁵ Dr. Schilling Lajos: *Az Erdélyi Múzeum*. 1906. 3. 1.

¹⁶ I. m. 317. 1.

¹⁷ Dr. I. Lupaş i. m. 332—333. 1.

¹⁸ Dr. Ion Lupaş i. m. 345—348. 1.

¹⁹ A neveket e helyen az eredeti beírás szerint közlöm.

és a román irodalomnak adott segítségeiért, Kecskeméthy Aurélt, a pesti „Sürgöny szerkesztőjét és dr. Tkalatzk E. I.-t, a bécsi „Ost és West“ folyóirat szerkesztőjét a román nyelv támogatásáért. Báró Şaguna püspök 1862. okt. 10-én kelt levele kíséretében Mikó Imre grófnak „hivatalosan átküldi a román literaturai Egylet által... tiszteletbeli taggá kineveztetéséről szóló okmányt“, melyet válaszában Mikó Imre köszönettel fogadott s, „az Egylet tudományos munkássága iránti rokonszerzése némi tanúsításul egy 500 forintról szóló úrbér megváltási államkötelezvényt“ csatolt s kívánta mások adományával együtt százszoros, ezerszeres gyarapodását, majd így folytatta levelét: „Nagy cél áll a tisztelt Egylet előtt. Az ég segítsége ne hiányozzék annak elérésében. En szívemből üdvözlöm Nagyméltóságokat“.²⁰

Később is voltak mindkét egyesületben idegen nemzetiségű tagok. Hogy az E. M. E. -be románok és szászok, az Astrába pedig magyarok és szászok tagokul kértek fel s mások önként léptek be adományaikkal, különböző okokkal könnyen magyarázható és érthető. A néhány idegen nemzetiségű tag azonban semmiben sem változtatta meg ezen egyesületek csaknem százszázalékos magyar, illetőleg román jellegét.

Az Astrának már az 1862. évi közgyűlésén felvetődött az eszme, hogy szakosztályokat állítsanak fel az egyesület keretében. Egyelőre csak három szakosztályról volt szó: 1. filológiai, 2. történeti, 3. természettudományi szakosztályról. A terv csak 1877-ben lett határozattá. Az 1862. évi közgyűlés volt Şagunának a legsikerültebb közgyűlése. Brassóban tartották. Összekötötték egy nemzeti iparkiallítással. Ösztöndíjakat osztottak ki, 10 tanuló részesült ösztöndíjban. A nehézségek azonban korán jelentkeztek az egyesület életében. A bajok forrása abban állott, hogy sok volt a teendő s aránylag kevés az anyagi lehetőség. Bariţiu évtizedekre szóló programot készített, melynek tekintélyes része, épen a programm elméretezett volta miatt, nem mehetett teljesedésbe. Jelentkezett a részvétlenség s felütötte fejét az egyenlenség is. Şagunának is volt kellemetlensége. Azzal vádolták meg, hogy az ösztöndíjak odaítélésében előnyben részesültek az ortodox vallásúak. A vádat Lupuş alaptalannak mondja. Az 1867. évi kolozsvári közgyűlésen már nem Şaguna lett az elnök, hanem báró Popu L. V.-t választották elnökké, Bologna Jacobot pedig alelnökké. A választás elkedvetlenítette mind a balázsfalviakat, mind a szebenieket. A balázsfalviak Cipariut szerették volna az elnöki székből látni, a szebenieket pedig bosszantotta Şaguna kibuktatása.

A kolozsvári közgyűlésnek azonban mégis volt haszna, itt határozták el a *Transilvania* folyóirat megindítását, amelyet egyébként már az alapszabály 33. §-ában is elhatároztak. A folyóirat főszerkesztőjévé Bariţiut választották meg, akinek a támogatás hiánya sok gondot okozott. Bariţiu a szerkesztésről négyszer is lemondott, de más hiányában mindig őt választották meg újra. Az érdeklődés hiánya miatt

²⁰ A levélváltást közölte dr. Kántor Lajos, az Erdélyi Múzeum 1930. évf. 112. lapján.

1879-ben a folyóirat rövid időre meg is szűnt. Ez idő alatt ismét az évkönyvek helyettesítették a folyóiratot, miként az egyesület kezdő éveiben. A Transilvania folyóirattal kapcsolatban egyébként a vita a körül folyt, hogy az értelmiségi osztály, vagy a nép igényeit elégítse-e ki inkább. Barițiu az előbbi felfogás mellett foglalt állást. Popu elnök az érdeklődés hiánya miatt a balázsfalviakat vádolta s azt mondta róluk, hogy az ügyet a segítség helyett inkább akadályozzák azért, mert nem Cipariut választották elnöknek, Șagunát pedig „ellenfélnek“ (Contrariul) nevezi.²¹

A nemtörődésen kívül csakhamar a kíméletlen kritika is jelentkezett az Astra működésével szemben. Egyesek a semmivel mondották egyenlőnek mindazt, amit az egyesület a hozzáfűzött reményekből teljessé tudott. Kifogásolták, hogy a közgyűlések túlsok időt vesznek igénybe és az eredménnyel nem egyenlő értékű kiadásokkal járnak.²² De a kritika felrázta a közvéleményt. Az érdeklődés fokozásához nagyban hozzájárult az 1881-ben rendezett szebeni kiállítás. Ezen a kiállításon résztvett a bukaresti Elena Doamna leányiskola (Școala de fete dela Azilul Elena Doamna) is, a kiállításon egy egész szakosztályt foglalt el. A kiállításon résztvevők ekkor vették először észre az erdélyi románok elmaradottságát. A hatás leverő, de egyben felemelő is volt a románságra. A kiállítással kapcsolatban szerzett összeköttetések és tapasztalatok eredménye a szebeni elemi leányiskola lett, amelyet a román nőszövetség 1883. november 1-én nyitott meg. Az ügy azonban nem állott itt meg. Ahogyan nőtt az érdeklődés az Astra tevékenysége iránt, annál inkább érezték egy román felsőbb leányiskola hiányát. Az 1886/87. iskolai évvel megnyitott a szebeni román leányközépiskola.²³

Az 1895. évi újjászervezéssel az Astra életében további előhaladás következik. Tevékenysége mindinkább elmélyül. Igyekszik behatolni minden néprétegbe. Ösztönöz, tanácsokat ad, tanít és figyelmeztet. Goga megállapítása szerint,²⁴ az Astra első vezetői nem gondoltak arra, hogy az egyesületből propagandaszervet csináljanak a nép között, inkább az értelmiségi erők egyesítésére törekedtek. Csak lassan fejlődött azzá, amivé lett, talán önmagától, az események folytán. Ösztön-díjak osztása a gimnáziumi és egyetemi tanulók, iparos tanoncok és segédek között, kiállítások, értekezések, népies felolvasások, népkönyvtár megindítása jellemzik az Astra ilyenmű működését. Az eredeti tudományos törekvésekről a hangsúly mindinkább átmegy a népi művelődés elősegítésére. Az 1877-ben megalakított 3 szakosztály működése lassan indul. E szakosztályok létesítése inkább más népek után-

²¹ Dr. Ion Lupaș i. m. 327. l.

²² Dr. Ion Lupaș i. m. 343—344. l.

²³ Dr. Vasile Bologa: *Școala oivilă de fete cu internat a Asociațiunii. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 411—456. l.*

²⁴ O. Goga: *Mijloacele de propagandă literară și culturală ale Asociațiunii și dezvoltarea lor. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 349—392. l.*

zásából, mint a román szükségletből fakadt, — mondja Goga. És 1900-ban a régi 3 szakosztályt felváltotta az akkori erdélyi románság szükségletét szem előtt tartó 5 tudományos-irodalmi szakosztály: 1. irodalmi, 2. történelmi, 3. iskolai, 4. tudományos, 5. gazdasági szakosztály.

Az Astra népmívelő tevékenységét hatékonyan segítette elő korán és szerencsésen megtalált ügyvezetési szervezete, amellyel vidéki tagjaival érintkezett. Az egyesület első éveiben az esperességek szerint ú. n. „collektorok“ voltak, akik a tagoktól beszédtek a tagdíjakat és a „Comitet Central“-nak (központi bizottságnak) szolgáltatták be. A dolog azonban nagyon nehezen ment. Örökös panaszok voltak e „beszedők“ ellen. Már az 1868. május 3-i ülésen azonban Bologna I. azt a javaslatot tette, hogy területi bizottságokat vagy egyesületeket szervezzenek, mégpedig annyit, amennyi szükségesnek mutatkozik; ezenkívül minden tiszta román vagy vegyes lakosságú községbe megbízottat nevezzenek ki.²⁵ Ezekkel a „despărțământ“-ekkel és megbízottakkal elérte az egyesület azt, hogy állandó és élénk összeköttetést tudott fenntartani a legeldugottabb faluval is és az egyesület érdekei állandóan ellenőrzés alatt állottak. Mint tájékoztatót említhetjük meg, hogy 1910-ben 60 ilyen osztály (despărțământ) volt, s ezek közül 40 fejtett ki elég élénk tevékenységet, 1909/10. telén 23 községben tartottak tanfolyamot az írástudatlanok számára.

Még 1897-ben határozták el, de csak 1905-ben nyithatták meg az Astra múzeumát Nagyszebenben. Különösen az etnográfiai osztály gazdag. Van ezenkívül régészeti, művészeti, természettudományi, ipari, gazdasági, egyházi, iskolai osztálya, továbbá képtára s mintegy 30,000 kötetnyi könyvtára. Természetesen a gyűjtemények gazdagsága nem hasonlítható az Erdélyi Múzeum gyűjteményeiéhez, azonban nagyjában felöleli mindazt, ami az erdélyi románság akkori elsőrendű kulturális szükségleteinek érdekében állott és ami összegyűjthető és megszerezhető volt.

Az ötvenéves jubileum előtti évben újraszervezték a népkönyvtárat (Biblioteca Populară). Elhatározták, hogy évenként 10 füzet jelenjék meg, melyet évi 2 K.-ért adjanak a pártolótagoknak. A pártolótagok száma 1910-ben 10,000-re emelkedett. Azelőtt e füzeteket nagyrészt ingyen osztották ki a falvakban. A költségeket adományokból fedezték. Az 1909. évi átszervezés után e füzetek is igényesebbek lettek.²⁶ Az ötvenéves jubileumig az Astra legnevezetesebb tette a könyvkiadás terén az „Enciclopedia română“, amely nyolcadrétű kétoszlopos alakban, 200 iv terjedelemben jelent meg s 172 szerzőtől 37.622 cikket közölt.

Az Astra elvitathatatlan érdemeket szerzett közgyűléseinek vándorjellelgevel. Megismertette egymással a különböző vidékek románjait,

²⁵ Oct. C. Tăslăuanu: *Despărțământele „Asociațiunii“*. Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 478—483. l.

²⁶ O. Goga i. m. — Lásd még Parádi Ferenc: *Az erdélyi „Astra“ népkönyvtármozgalma*. Láthatár. Kisebbségi kultúrszemle. 1940. 11—14. l.

megtanította őket, hogy értékeljék és műveljék nyelvüket, fenntartotta a nemzeti szikrát ott is, ahol azt a kialvás veszedelme fenyegette. Elsimította a társadalmi és felekezeti ellentéteket, megtanította a románokat, hogy ugyanazon nép fiainak érezzék magukat mindnyájan és ugyanazt az eszmét táplálják: a lét biztosítását, anyagi, erkölcsi és művelődési erősítését annak a nemzetnek, amelyhez tartoznak, — jellemzi igen találóan Bârseanu A. az Astra ötvenéves működését.²⁷

*

A két egyesület első ötvenéves történetét vizsgálva, mind az E. M. E., mind az Astra működése lényegbevágó és egymástól eltérő fejlődési fokozatokat mutat.

Az E. M. E. már a megalakuláskor viszonylagosan gazdag múzeális gyűjteményekre támaszkodott. Elsősorban ezek további gyarapítását és feldolgozását tűzte ki célul. Első alapszabályában az „erdélyi honisme“ szerény és bizonytalan kifejezésben a tudományos cél is benne rejtett, de nehogy gyanúra adjon okot, kimondotta, hogy „semiféle tudományos címet vagy méltóságot“ nem követel magának. Csak az 1867-i kiegyezés után kezdhetett szabadabban működni. Még az 1869. évi módosított alapszabályában sem vette fel a tudós társaság színezetét, csak azt a pontot hagyta ki az alapszabályból, amelyben ki volt mondva, hogy nem tudós társaság. Ilyenmú dolgozatait az évkönyvekben közölte. Csak 1874-től kezdve jelent meg az „Erdélyi Múzeum“ folyóirat. Lényeges változás a tudományos munka tekintetében 1872-ben áll be, amikor az egyetem felállításával tekintélyes tudós gárda kerül városunkba. Az E. M. E.-nek az egyetemmel való ismert kapcsolata következtében az egyesület szoros érintkezésbe kerül az egyetemi tanszemélyzettel. A szakosztályoknak 1883-ban bekövetkezett újjászervezésével a tudományos élet még fokozódik olyannyira, hogy a szakosztályok növekedő tekintélyük következtében túltengő önállóságra tesznek szert. Elindul az egyesület jellegét is megváltoztatni törekvő akadémiai gondolat, s ez 1895-ben a tudós társasággá való átalakulás javaslatához vezet. A múzeumpártolás és a tudós társaság eszméje körül megindult vita, amely a tárigazgatók és szakosztályok vezetői között folyik, már-már az egyensúly megbomlására vezet, másrészt viszont termékeny munkát eredményez, végül az 1906. évi egészséges kiegyenlítésben oldódik fel. A tárak visszakapják már elhomályosodni indult szerepüket az egyesület életében, viszont a szakosztályok keretében is biztosítást nyer a tudomány pártfogolt művelése. Az 1906. évben megindulnak a vándorgyűlések és egy évvel később kezdetüket veszik a népszerűsítő előadások. Az 1906. év meghozta a szakosztályok negyedikét is, a sokirányú tevékenységbe kezdett Jog- és társadalomtudományi szakosztályt. Ezzel a szakosztályok négyre szaporodtak.

Az E. M. E. az első ötven évben felbecsülhetetlen értékű gyűjte-

²⁷ A. Bârseanu i. m. 324. l.

ményeket hozott össze, tudományos munkásságával nemcsak a magyar tudományosságot tette élénkebbé és gazdagabbá, hanem a legkülönbözőbb ágakban az általános tudomány előbbrevitelében is tiszteletreméltó helyet vívott ki magának. Az E. M. E. munkásai közül nem egy a szaktudomány illető ágában a külföldön is elismert, európai hírű tudós volt.

Az Astra megalakulásának elsősorban a román népi szükséglet érzete adott létet, azonban a megindulás első éveiben éppen a népi szükséglet nem talált kielégítésre az Astra tevékenységével. Már az első alapszabály 33. §-a „foaie periodică“ (folyóirat) kiadását szabja meg, ami nyilvánvalóan annak bizonyítéka, hogy az alapszabálytervezők az egyesület tudományos céljára is gondoltak. Pedig nem ez volt az Astra legfőbb hivatása. Nem is ebben tett az Astra elévülhetetlen szolgálatot a románságnak. Az e kérdés körül folyt vita csak késleltette az egyesületet az igazi önmagáralátalálásban. Ámbar az 1867-ben megindult Transilvania folyóirat tiszteletreméltó helyet töltött be midvégig a román tudományosság életében, az Astra döntő fontosságú érdeme a románsággal szemben az a népművelés terén végzett munka, amelyhez az Astra első ötven évének csak a második felében kezdett hozzá behatóbban. Ez a népművelés sokirányú, nagyon körültekintő és a románság akkori szükségleteivel számotvető volt. Megvalósítani igyekezett mindazt, amit az akkori körülmények megengedtek. Csak jellemzésül említem meg, hogy az első ötven év alatt 123.000 K-t (mai értékben kb. 6—7 millió lejt) fordított ösztöndíjakra és segítésekre és első ötven éve utolsó 5 évében 15.000 K-t²⁸ (mai értékben kb. háromnegyedmillió lejt) költött előadások rendezésére. Anyagi körülményeihez képest igen tekintélyes összegek ezek, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az összegek elsősorban a nép érdekeit szolgálták. Felbecsülhetetlen értéket adott a román népi osztálynak az Astra a népkönyvtárral, a „Biblioteca poporală“ megindításával és népi könyvtárának a falukra való juttatásával. Ismételten megemlítem, hogy az ötvenéves jubileum idején az Astrának 10,000 pártoló tagja volt.

* * *

Visszapillantva az E. M. E.-nek és az Astrának itt csak futólag érintett megalakulási körülményeire, összevetve a két kulturális egyesület alapszabályait és magunk elé idézve a két egyesület első ötven évének történetét, — mikor is az E. M. E. történetét ismertnek feltételezzük, — lehetetlen észre nem vennünk a két egyesület megnyilvánulásában a kölcsönhatásokat. Nemzeti célok hozták létre mindkét egyesületet. Alapszabályaikban néhol szinte szövszerinti egyezéseket látunk. Ez utóbbit csak úgy magyarázhatjuk, hogy az Astra alapszabályainak megszerkesztői előtt mintául az akkor már megalakult E. M. E. alap-

²⁸ Transilvania. Număr jubilar. 1861—1911. 384. 1.

szabályai is ott voltak. A két egyesület további működésében mutatkozó hasonlóságok részint a természetes adottságokból következtek, részint tudatos utánzásokon alapultak. A körülmények hozták magukkal mindkét egyesületnél, hogy az anyagi nehézségek s az ezekből következő belső egyenetlenségek meglehetősen korán jelentkeztek. Ezek főleg abból a körülményből állottak elő, hogy túlméretezett feladatokat vállaltak magukra, tisztán társadalmi eszközöket véve számításba. A műveltebb nyugaton, sokkal megszervezettebb társadalmi viszonyok között, oly feladattömegeket, melyeket az E. M. E. és az Astra vállaltak magukra, nem igen vállal magára egy egyesület. Még többnek is gondot okoz az eszközök előteremtése. Hogy Erdélyben ilyen sokirányú feladatokra társadalmi egyesületek vállalkoztak, csak azt bizonyítja, hogy itt mindig sok probléma várt megoldásra mindkét nemzetenél.

Tudatos utánzásnak látom az Astránál a tudományos szakosztályok felállítását, főleg első alakjában, továbbá a múzeum megszervezését. Míg azonban a filológiai, történelmi és természettudományi szakosztály felállítása, minthogy nem a saját szükségletből fakadt, nem vitte előbbre az Astra célját, a főleg népi vonatkozású múzeum mindenben fedte az akkori erdélyi románság szükségletét. Valószínűleg Goga is az Erdélyi Múzeum-Egyesületet való utánzásra céloz a három szakosztály felállításának kárhóztatásával. A szakosztályok későbbi alakja már megfelelt a románság igényének s épen ezért hatásában üdvösnek bizonyult.

A hatás azonban az E. M. E. és az Astra között kölcsönösnek látszik. Az E. M. E. valószínűleg az Astránál tapasztalta a közgyűlések vándorgyűlés-jellegének és a népszerűsítő előadásoknak üdvös hatását s talán ezek is befolyásolták, hogy felvette az alapszabályba a vándorgyűlések és népszerűsítő előadások rendezését. Általában az Astra működése története első felében inkább az E. M. E. hatására utal, míg a második felében sok azonosságot mutat az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel. Azonban alighanem az utóbbi tanult sokat a román Astrától.

Ezek a megállapítások is azt bizonyítják, hogy az Erdély földjén élő különböző nemzetek a történelem folyamán semmi tekintetben sem szigetelődhettek el, egymásra gyakorolt hatásuk élő erő volt a múltban és az a jelenben. Ézzel számolni kell a jövőben is.

DR. KANTOR LAJOS.

Árva Bethlen Kata fonalas munkái.

Árva Bethlen Kata munkásságát és egyéniségét, kora magyar művelődésében elfoglalt helyét és jelentőségét már sokan és sokféle szemszögből tanulmányozták és méltatták. Ismerjük őt mint orvost és mint könyvgyűjtőt, mint egyházalapítót és a szegények gondviselőjét, a tudomány, irodalom pártfogóját és imádságok szerzőjét, mint ügyes, takarékos gazdasszonyt és cselédeinek igazságos úrnőjét, mint a világi javak megvetőjét, s ugyanakkor mint a jogaiért küzdő és javait védő nagyasszonyt. Árva Bethlen Kata lelki képének megrajzolása, e sokféle, s látszólag egymásnak ellentmondó tulajdonság indítékainak felderítése és egyéni harmóniába való illesztése még szakavatott biográfusra vár. Mielőtt azonban erre a feladatra bárki vállalkoznék, nem szabad figyelmen kívül hagynia e páratlanul gazdag egyéniség egy eddig kevésbé méltatott oldalát: művészi tevékenységének megnyilatkozását, mely fonalas munkáiban (kézimunkáiban) öltött testet. Ily irányú tevékenységéről nemesak levelei tanúskodnak, hanem — s tanulmányaink szempontjából ez a fontos — ránk maradt munkái is. Minden jel arra vall, — s ezt adataink is bizonyítják, — hogy a fennmaradt munkák csak csekély töredékei annak, amelyek házában, felügyelete alatt és útmutatásai szerint készültek, s amelyeknek elkészítésében bizonyára magának is része volt. Árva Bethlen Kata kézimunkái azonban, mint látni fogjuk, nemesak az ő ízlését, mesterségbeli tudását, művészi elgondolását jellemzik. E munkái, mint egyéb ténykedései is, a XVIII. század első felének szellemi arcát, az akkori Erdély úri társadalmának jellemző vonásait tükrözik. Mint ilyenek, nemesak őreá, hanem Erdély felső társadalmi osztályának ízlésirányára is világot vetnek.

Árva Bethlen Katának azok a máig fennmaradt hímzései, amelyek felkutatnunk sikerült, református templomok úrasztali készületeiként szerepelnek ma is. Művészi értékükön és személyes kapcsolatokon kívül művelődéstörténeti értékük azért is, mert megvannak — részben — a reájuk vonatkozó egykorú leltári feljegyzések is. Az eredeti feljegyzéseknek, s a fennmaradt hiteles tárgyaknak egybevetésével ezúttal elsőízben van módunk arra, hogy a régi tárgyi, technikai műszavak jelentését, mibenlétét kétséget kizáróan megállapíthassuk.

Naplójában Árva Bethlen Kata nem tesz említést kézimunkáiról. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen tudjuk, hogy tudománypártoló munkásságáról is époly keveset szól, mint jótéteményeiről. Tapintata,

szerénysége készíti erre, — pedig bizonyos, hogy sok időt, gondolatot szentelt ennek a tevékenységnek is, mint egyéb, naplójában alig említett munkásságának. Csupán 1727-ben kelt egyik rövid feljegyzése utal fonalas munkáira: „Az Eklésiában Isteni Tisztelethez meg-kivántató Eszközöket szerzettem... Úr' Vatsorája' ki-szolgáltatásában szükséges dolgokat készítettem...” — írja az általa alapított hévízi egyház felszereléséről. Hogy itt valóban textilis felszerelésről s általa készített munkákról van szó, alábbi fejtegetéseinkből fog kiderülni. Sajnálatos, hogy e terítőknek s más kézimunkáknak házában való készüléséről naplójának egyetlen sorában sem szól. Ilyen feljegyzések világot deríthettek volna a kézimunkák készülésének számos körülményére, műhelytitkára.

Hogy Bethlen Kata házában sok kézimunka készült, azt elsősorban rokonaihoz írt leveleiből tudjuk. Rokoni kérésre, szívességből sok finom hímzés készítését vállalta el. Az a tény, hogy rokonai őt kérték meg e munkák elkészítésére s a kivitelezés módját is reá bízta, arra vall, hogy Bethlen Kata a hímzések kiváló ismerőjének hírében állott. Ezt elsősorban nyilván a saját szükségletére készített munkáknak köszönhette. Ezek mind minőségben, mind számban egyaránt jelentősek lehettek, ha Bethlen Katát már 29 éves korában szak tekintélynek ismerik e téren. Csak a maga munkáinak kiválósága indíthatott másokat is arra, hogy őt kérjék meg a lakodalmi kendők, keszkenők hímzettetésére, abroszok, miegymás megszövetésére. Mikor 1729-ben egyik rokonának, Teleki Sándor Judit leányának, lakodalmára készülődnek, Bethlen Katát kérik meg a lakodalmi keszkenők, asztalterítők és ajándékkendők elkészítésére. Ő az, aki megmondja, hogy melyik fajtából kinek s milyen kendő szükségeltetik, hogy erre vagy arra a célra készülő keszkenők milyen anyagból legyenek. Egész kis lakodalmi etikett-leírást kapunk abban a levelében, amelyben Teleki Sándornak — nyilván tanácskérésére válaszolva — így ír:

„Ami a keszkenők dolgát illeti, én úgy tudom, hogy szkófiomos keszkenő kívántatik násznagynak, vőfélynak s az két örömondónak. Gazdának is, mikor idegen fő gazda vagyon, de mikor atyafi az főgazda, olykor nem szükség. Selyemmel és arany vagy ezüst fonallal varratt keszkenők mennyi kívántatik, bizonyosan nem tudom. Asztalnoknak, pohárnoknak kívántatik olyan. Tálfogókat is mennyi kívántatik, én bizony nem tudom, mert én afféle dolgokban keveset forgottam. Mindazáltal úgy gondolom, hogy az mennyi asztal lészen, az szerint lészen az tálfogó is. Házi vászonból volt most az kékesi is, vagy két asztalra vékonyabbak voltak, az többire pedig csak afféle közönséges volt; a kinek is két singit egy-egy máriáson megvehetni.”¹

E sorok magyarázatul szolgálnak a régi hagyatéki- és hozomány-leltárainkban oly nagy számban szereplő hímzett keszkenők használatára vonatkozóan. De kitűnik az is, hogy a lakodalmi tisztségeket betöltők — szerepük fontossága, rangja szerint — különbözően hímzett

¹ Ez, s minden egyéb, forrásmegjelölés nélkül közölt idézetünk a Szádeczky Kardoss Lajos szerkesztésében megjelent *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése* c. könyvből való. (Megjelent Budapesten, 1923-ban.)

keszkenőket kaptak: a szkófiomos kendőket, mint anyaguk miatt legértékesebbeket, a lakodalom legfontosabb tisztségeit betöltőknek jutatták, a selyemmel varrottak ezeknél kevésbé becsültek lehettek, s az arany- és ezüstfonállal kivarrottakkal körülbelül egyértékűek. A tálfogó bizonyára a tálak felszolgálásakor használta a kendőt, nyilván oly módon, hogy kezére terítve, erre helyezte a tálat. Így az ugyancsak tálfogónak nevezett kendő lecsüngő szélei jól látszottak s bizonyára ezért voltak hímzéssel díszesek. Ugyane levélben Bethlen Kata a kendők elkészíttetésére is felajánlja szolgálatait.

„Az mi csodás formáim nékem vagynak, — írja, — én bizony tartom szerencsémnek, ha az uramnak, Sógor uramnak, szolgálhatok vélek, minthogy én nékem felesen vannak varróim. Én bizony tiszta jó szívvel varratok, ha az Úrnak, Sógor uramnak is úgy tetszik. A keszkenyőknek is javallanám ... csak patyolatot venni; mind olyan szép. Nehogy gyolcsat, nem is kaphatni. Más az, hogy több szkófiom és munka kívántatik hozzája. Én mikor benn voltam Szebenben, az szkófiomnak singjét nyole forinton és az fejéret hétnél alább meg nem vehettem az örményektül.“

E sorok érdekes adalékkal szolgálnak az akkori hímzések készítmódjának ismeretéhez. A „forma“ elnevezés a hímzés mintázatára vonatkozik, s úgy értendő itt, hogy Bethlen Kata a néki meglévő minták szerint szívesen hímezett. Ezeket a „formákat“ bizonyára papírra másolva őrizték, s adandó alkalomkor erről másolták a hímzendő vászonra. Minthogy a XVIII. század első felében nagy számmal maradtak ránk négysegletes vászonkendők, nem nehéz a Bethlen Kata által említettekről annyit mondanunk, hogy ezeknek hímzésdíszje a négy sarkon, ezenkívül esetleg még a négy oldal közepén (a szegély mentén) volt, s egy-egy virágdíszítmény lehetett. A díszítmények illetén való elrendezése általános volt, s a mintázatban sem volt lényeges különbség, mert mindég valamely egyszerűbb vagy díszesebb, az akkori modorban stilizált virágág, viráginda volt a minta. A „varrók“, akikről Bethlen Kata szól, a nála alkalmazásban lévő hímzők voltak, s úgy látszik, hogy ilyeneket nagyobb számban, s állandóan tartott házában. A XVI. századtól fogva bőséges adataink vannak főúri háztartásokban állandó alkalmazásban lévő mindkét nembeli varrókról. Arról is tudunk, hogy az ügyesebb varrókat egymásnak kölcsönözték az úri asszonyok, vagy pedig maguk készíttették el rokonok, jóismerősök számára a hímzéseket. A nehezebb anyagra, bársonyra, selyemre, posztóra készülő hímzsműveket a férfi-varrók kezére bízták, a nők a vászonra dolgozott könnyedebb hímzéseket készíttették. Így lehetett ez Bethlen Kata házában is. A ránk maradt korabeli keszkenők alapanyaga lengébb vagy erősebb szálú és sűrűbb vászon. Bethlen Kata patyolat vételét ajánlja, amin a vékonyabb, szinte áttetsző finomságú anyagot értették. A kevésbé szép és becses gyolcs, úgy látszik, nem felelt meg az ő nemes, kifinomodott ízlésének. A patyolat használata — mint az idézett sorokból értesülünk, — fényűzést jelentett nemcsak az anyag értékesebb volta miatt, hanem azért is, mert drágább hímzőfonalat s több, azaz aprólékosabb munkát igényelt. Szkófiomnak az

aranyból és ezüsből vékonyra húzott — akkori szóval „vont“ — fém-sodronyt neveztek, amit hímzésekhez általánosan használtak, török munkák mintájára. Többnyire Keletről, Törökországból hozták be már a hódoltság idején, de divatja azután is még sokáig fennmaradt. Bethlen Kata idejében is Kelet felől hozhatták a szkófiomot; erre vall, hogy örmények kereskedtek vele még akkor is. A szkófiomtól különbözött az ugyancsak hímzésekhez használt arany- és ezüstfonál, amely selyembélre sodort hajszálvékony fémlemez volt. Az arany-szkófiomot „sárgá“-nak, az ezüstöt „fehér“-nek nevezték.

Teleki Sándor, úgy látszik, szívesen fogadta Bethlen Katának a hímzések elkészítésére vonatkozó ajánlatát, mert a nagyasszony későbbi leveleiben lelkiismeretesen elszámol a vásárolt anyag és hímzőfonal áráról, s a hímzések készülésétől.

„... parancsolatja szerint arany és ezüst fonalakat vettem itt... — írja ugyanebben az évben Kolozsvárról. — A keszkenőket is szüntelen varrattatom és igyekszem mentől hamarébb elvégzetetni.“ Később így ír: „... most egészen nem tudósíthatom az arany és ezüst fonalak iránt, mivel nem tudom még mennyi mégyen az keszkenőkre. Az három szkófiomos keszkenő már készen van. Már az negyedikhez akarok fogatni, csak hogy kevés maradt meg az szkófiumból; kivált a sárgából semmisen... A sárgának levelét vettem volt nyole forinton, a fejrnek levelét hét forinton...“

Kitűnik ebből, hogy a lakodalmi keszkenők négye arannyal és ezüsttel volt „elegyesen“ hímezve, ahogy a kétféle fonallal keverten dolgozott munkákat régen nevezni szokták. A szkófiomot, úgy látszik, nemcsak súlya szerint árulták, hanem csomagonként is. Mert a „levelenként“ való árúsítás nyilván ezt jelenti.

Érdekes vizsgálódásaink szempontjából Bethlen Katának az a levele is, amelyben e munka elvégeztéről a maga lelkiismeretes, körültekintő modorában így ír:

„Én az Úr, Sógor uram parancsolatja szerint az 23. keszkenyöket megvarrattam úgy, mint az öt szkófiomos keszkenyöt, nyole karmasin selymest, tíz tengerszín selymest. A szkófiomos keszkenyőknek magam vettem az patyolatját, minthogy az Úr, Sógor uram is így kívánta, mely is meg nagyon cédulázva. Az Úr, Sógor uram küldött volt hozzája három levél szkófiomot, melyben is több volt az fejr, mint az sárga, de ezek elég nem lévén, az öt keszkenyölöz, — noha bizony magam szorgalmatosan gondot viseltem reá, hogy vesztegetés benne nem volt, — vettem magam hozzája egy levél sarga szkófiomot, melyet is alább meg nem vehettem nyole magyar forintnál. A két keszkenyöne pedig patyolatját vettem 3 forinton és hatvan pénzen. Az nyole karmasin-selyem keszkenyölöz és az 10 tengerszín selyem keszkenyölöz... én vettem norinbergai arany én ezüst fonalat.“

Látjuk ebből, hogy a szkófiomos kendőknél kevésbé becses, selyemhímzéses kendőkhez németországi arany- és ezüstfonalat használtak. Az e korból ránkmaradt keszkenők azt mutatják, hogy a selyemhímzés mellett, azaz vele együtt, aranyat és ezüstöt is használtak. Ugyancsak a ránk maradt darabok tanúsítják, hogy a legkedveltebb szín a borvörös volt, mint az alábbiakból kitűnik, az, amelyet

Bethlen Kata e levelében karmasin-nak nevez. Gyakoriságát tekintve, utána rögtön a mély kékeszöld selyemmel hímzettek következnek, bizonyára az itt tengerszínűnek nevezett fonállal varrottak. Régi úri hímzéseinken két szint a legritkább esetben használtak keverve. Rendszerint egyetlen szint alkalmaztak csak egy-egy terítő hímzésénél, de arany- vagy ezüstoffonállal (néha mindkettővel is) keverték. Bethlen Kata idézett leírása is ilyen színhatású keszkenőkre vonatkozik.

Férfi-varró már leánykorában is állott Bethlen Kata szolgálatában. Egy 1716-ban közte és testvérei között létrejött osztozás szerint öneki adták „Varró, alias Timár Jancsit varrónak”.² Később, cselédei sorában említi egy „Varró Bukur” nevűt. Rokoni Bethlen Kata házába küldötték varróikat tanulni, bizonyára, mert ott kiváló oktatásban volt részük. Erről tanúskodik Bethlen Katának egy 1731-ben Teleki Sándornénak írt levele:

„A mely varróinast nékem az Asszony adott volt, melynek is nyáron mult esztendeje, az elszőkött volt... varrásra semmiképpen nem vehetni. Újabban is el akart szökni, hogy varrásra fogták... látni való dolog, hogy nem varróinak való.” Ugyancsak neki írja egy másik varró-inasról: „Rosz-szaság ugyan olyan vagyon benne, hogy én bizony nem remélem, hogy soha varró lehessen belőle.”

Hogy ezek, s az ezeknél jobb munkát végző „varrók” Bethlen Kata házában milyen munkát végeztek, mivel foglalatoskodtak, nem tudjuk biztosan. Sem Bethlen Kata naplójában, sem leveleiben erről nem szól. Csak a házában készült hímzésművekből következtethetünk arra, hogy ezt „varrói” dolgozták. Erre találunk utalást egyik — nyilván szintén tanácskérésre válaszoló, rokonához írt — levelében.

„Ami a székvarró bécsi szőr dolgát illeti, mértékkel azt nem szokás adni, hanem kötésenként, amint onnan fejlű hozzák... A színeknek vétele pedig abban áll, amint az ember szereti. Az én sorostélyi székeim, nem tudom, látta-e az Úr, Sógor uram vagy nem, csak négyféle színnel vagynak varrva: testszínnel, meggysszínnel, zölddel, krispan (= grüspan) színnel, de egy-egy színen. Én egy-egy kötés szőrt értek. A kercesorai székeim pedig hatféle színnel vagyak: testszínnel, zölddel, karmasinszínnel, ékszínkéssel, narancsszínnel, hamússzínnel. De amint feljebb is írtam, minden színen egy-egy kötés szín értetik, amint sátronként szokták árulni. Csak éppen arra vigyázzon az Úr, Sógor uram, hogy a kicsodás színüket veszen egyféle színt egy néhány kötéssel kell venni, mivel ha hozzá kezdenek, nem mindenkor tanál az ember egyféle színt.” Ezekről a hímzett székeiről egynéhány évvel később írott levelében is szót ejt: „...én nékem sehol faszékeim nincsenek, mivel mind posztós, varratos székeim vannak.”

Ezek alapján fel kell tételeznünk, hogy Erdélyben akkortájt még főrangú helyen is elég ritka lehetett a kárpitozott bútor, s inkább a párnázatlan faszékek, fapadok voltak általánosak. Bethlen Kata ebben is előljárt a korszerű, nyugateurópai bútorfélének házában való

² Egykorú másolat a széki gr. Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: Diplomatika osztály, 801. sz.

meghonosításával. Külföldön, nevezetesen Francia- és Olaszországban, ekkor már jóideje divatoztak az olyan karosszékek, amelyeknek támlája és ülése gazdagon hímzett volt. A hímzéshez felhasznált szőr (nyilván gyapjú) fonál színeiről részletesen értesülünk, s annál sajnálatosabb, hogy a hímzés mintázataról nem tudunk meg semmi közelebbit. Ha Bethlen Kata külföldi mintakép után dogoztatta székeinek hímzését, akkor az ott általános „gros point“ és „petit point“ technikával készült, gazdag barokkos virágindás keretbe foglalt figurális dísz adta a mintát. Alig hihető azonban, hogy Bethlen Kata, annyi gondos és részletes útbaigazítás után, amellyel a fonál színeinek kiválasztásáról, a vásárlás módjáról, stb. „szolgált“, egy szóval se emlékezzék meg a hímzendő mintáról, különösen, ha annak meg lehetőségen bonyolult volta szükségessé tesz valamely pontosan másolható mintaképet. Levelének az a része, melyben azt mondja, hogy székei négy- vagy hatféle színnel varrottak, „de egy-egy színen“, azt is jelentené, hogy minden széket más-más színnel, de mindeniket csak egyféleképpen hímztek ki. Ilyen, egyszínűen hímzett, mintázatlan székek létezéséről azonban nincsen tudomásunk. Határozott választ Bethlen Kata hímzett székeinek mintázatára tehát nem adhatunk, — kivéve, ha maguk a tárgyak nem adják meg a választ. Alig hihető ugyanis, hogy az elmúlt alig 200 esztendőnyi idő elég lett volna ahhoz, hogy valamennyi elpusztuljon, hiszen Kerczesorában is, Soros-télyban is volt belőlük. Hátha előkerül még, legalább mutatóba, egy is. Bethlen Katának férje halála után a Teleki-családdal kötött megállapodása felszorolja mindazon javait, amelyek felett ő maga rendelkezik, s amelyek majd halála után gyermekeire szállanak. Ezek között említetnek „varratos és posztós székei“ is.³

Az Árva Bethlen Kata házában készült fonalas munkák sokféleségére jellemző, hogy nemcsak női és férfi-varrók, hanem gombkötők és takácsok is voltak nála alkalmazásban, s e mesterségek megtanulására is öhozzá küldték rokonai az inasokat. Egyik rokonának „kard-szíjnak valót“ küld, melyről megjegyzi, hogy „magam szőttem“, s melyen nyilván valami gombkötőmunkával készült szalagfélélet kell értenünk, legalább is erre vall a közelmúlt népi megrendelőknél dolgozó gombkötőinek gyakorlata. Rokonaihoz írt leveleiben oly részletességgel tárgyalja egy s más szövéses-technikai probléma megoldásának lehetőségeit, hogy bizonyosra vehető: ő maga is kiválóan értett a szövéshez.

„...amely fonalat ő keglme kezembe küldött volt, hogy feliből gyolcsot, feliből asztal keszkenőknek valót szótessek ...felettébb gyenge, annyira, hogy éppen nem választhattam a fonalak közül többet, hogy megvettethetem volna, hanem csak éppen akit megszóttettem. Bé-verní az is jó lenne...“ írja.

Jól ismerte a vászonfélék szövésénél használatos mintákat is, sőt ezekből mintakönyvet is tartott.

³ U. o. Diplomatika osztály, 6414. sz.

„Csak tudjon a takácsom azon formához, melyet ő kglme küldött. De az ő könyvében olyan spárga forma nem lévén, alig remélhető, hogy első munkában alkalmas munkát vihetne végbe... megparancsoltam, hogy magaméből azon formára tegyen fel és próbálja meg...”

Szövésbeli jártasságára vallanak leveleinek e részletei is:

„...meg szöttetem... akár erre a formára, akár pántlika nélkül más formára, mivel erre a pántlikás formára többet nem tudnak... Ennekem úgy tetszik, ez a pántlikás formára szőtt abrosz és asztalkeszkenő felettébb tartótlan...”

Hogy a „spárga forma” és a „pántlika forma” milyen szövés-mintázatra vonatkozhatott, ma már eldönteni nem tudjuk, de a ma élő erdélyi népi szövés-minta-elnevezések alapján beleszótt sávot, csíkot jelenthetett akkor is. Nemcsak vászonfélét szöttek Bethlen Kata házában, hanem, erdélyi szokás szerint, gyapjúholmit is: pokrócokat, csergéket. Erre enged következtetni naplójának egyik mondata, melyben a házában pusztító tűzvész által veszendőbe ment javait sorolja fel.

Bethlen Kata a textilfélék előállításában, úgy látszik, más téren is nagy gyakorlattal, ügyességgel s nem utolsó soron kiváló ízléssel rendelkezett. A női ruházat kérdéseiben is otthonos volt, s rokonai a menyasszonyi fejék elkészítésére is őt kéri meg.

„Én most újobban az Úr parancsolatja szerint, vettem három forint ára cerdelt.^a Mennyi léssen ebből, én nem tudom, mert én affélét soha nem csináltam. Mindazonáltal, ha megmarad is benne, az úr nem vallja kárát, mert ha fehér gyertyák lésszenek, fejér koszorú közé mind jó lesz” — írja a viaszvirág-koszorúval kapcsolatosan.

E sorok érdekesen jellemzik az akkori idők női divatját: a menyasszony ruhájának színben egyeznie kellett a gyertyák színével.^b Bethlen Kata a saját számára is igyekezett megszerezni minden neki tetsző új formát, mintázatot. Egy magyarországi divatú s Erdélyben nyilván ismeretlen pártá-forma iránt háromszor is intéz kérést egyik rokonához.

„Itt benn létében láttam kedves menyem-asszonynak oda-ki való módra készített pártáját. Ha kihajtogatva vagy leírva nékem ő kglme formáját kezemhez küldené, igen szépen megköszönném...” — írja.

Tehát lerajzolva, vagy méginkább rézsodronyból elkészített vázát kéri.

Ezek a Bethlen Kata leveleiből való adatok azonban csak gyér világot vethetnek fonalas munkáinak valódi mibenlétére. Világi használatra szánt munkái közül mindezideig egynek sem sikerült nyomára

^a V. ö. Gombocz-Melich: *Magyar Etymológiai Szótár*: „cëndély”.

^b Azt is látjuk a fentiekből, hogy a menyasszonynak fehérbe való öltöztetése ekkor még nem volt szabály. Úgy látszik, csak ekkor kezdett divatba jönni. Régebben színes ruhát viseltek a főrangú erdélyi menyasszonyok, mint ahogy Apor Péter emlékezőseiből tudjuk.

akadni.⁶ De ha valamennyi munka, amelyről itt szólottunk, mindmáig fennmaradt volna, az sem nyújtana még hozzávetőleges képet sem ezirányú munkásságáról. Ezeknél sokkal többet mondanak azok a hímezsművei, amelyekről itt egy szóval sem emlékezik meg, s amelyeknek szépsége, technikai tökélye és bámulatos sokfélesége ma is csodálattal tölt el. Mindezek református templomok úrasztali készületeiként maradtak ránk.

Mint egyházának buzgó leánya, Bethlen Kata nemcsak az általa újonnan alapított templomokat látta el felszereléssel, hanem bőséges ajándékokat juttatott már fennálló eklézsiáknak is. Ezirányú tevékenységéről mondja Bod Péter a róla szóló halotti beszédében:

„... Némelly Ekklesia az Úr asztalára
Nem teheté szerét annak abroszára,
Vagy ahoz illendő ezüst Pohárára,
De adott az özvegy JÉsussa számára.
Erdélyben két tiznél többnek adakozott,
Magyarországra is jósága ki hatott,
Segített még ott is sok Ekklesiákat...“

A Bethlen Kata e patrónai tevékenysége óta elmúlt alig 200 esztendő, sajnos, az egyházi ingó műemlékekkel szemben tanúsított közöny és nemtörődömség, s gondozásuk, karbantartásuk hiánya miatt elegendőnek bizonyult arra, hogy régi hímezsművészetünk e legbecsebb emlékeinek nagy többségét pusztulásra kárhoztassa. A Bod Péter által szinte számszerűen felemlített (s éppen ezért szavahihetőnek tekinthető) húsz egynéhány erdélyi református egyház közül ma mindössze három vagy négy őrzi Bethlen Kata textilis készületeit,⁷ a magyarországiak közül pedig csak egyetlenegyben sikerült ilyen emlékeket megtalálnunk.

Bethlen Kata egyházi hímezsműveit kutatva, eredménytelenül kerestünk ilyeneket Kolozsvárt és Nagyszebenben, ahol gyakorta fordult meg, hosszabb-rövidebb tartózkodásra. Úgy látszik, ezeknek az egyházaknak sohasem ajándékozott a Patróna textiltételét, mert feltehető, hogy különben itt fennmaradtak volna. Ifjú éveinek színhelyén, Bonyhán és Fintaházán sem maradt fenn semmi ilyen emléke. Minthogy már leánykorában is nem egy tanújelét adta hitbuzgóságának, feltehető volna, hogy ezen egyházaknak úrasztali terítőket adományozott. Annál inkább feltehető ez, mert családjában szokásban volt az ilyenfajta adakozás: az egyházmegyei levéltárak feljegyzései szerint Nagyteremi templomát Bethlen Kata nagyanyja: Árva Fekete Klára látta el úrasztali terítővel, edényekkel; édes-

⁶ Ehelyütt mondok köszönetet gróf Bethlen Györgynének, aki kérésemre a Bethlen és Haller grófi családok körében volt szíves Bethlen Kata kézimunkái iránt tudakozódnai, — sajnos, ezideig kézzelfogható eredmény nélkül.

⁷ Az erdélyi református templomok Bethlen Kata adományozta hímezsműveit, s a reájuk vonatkozó feljegyzések felkutatását *Haász F. Rezső* tanítóképző intézeti tanár és *dr. Darkó Ákos* egyházkerületi előadótanáncsos uraknak köszönhetem.

anyja, Bethlen Sámuelné pedig egy selyemmel varrott abroszt aján-dékoz a bonyhai egyháznak.⁸ Bethlen Kata leánykori adományát, egy ezüst kenyérosztó tányért és egy aranyozott ezüst talpas poharat, amelyet 1715-ben és 1716-ban ajándékozott a fintaházi templomnak, a nevezett egyház ma is kegyelettel őrzi.⁹ Terítóket, úgy látszik, sem ennek az egyháznak, sem pedig a bonyhainak nem juttatott, mert kü-lönben ezeknek, legalább is feljegyzésekben, nyoma lenne.

Nemcsak hajadonkorából, de első házasságának sok megpróbál-tatással telt idejéből sem maradtak fenn Bethlen Kata egyházi ado-mánynak szánt fonalas munkái. Ennek oka talán részben az, hogy első férje házában, teljesen katolikus környezetben, erre nem is nyí-lott alkalom, református templom nem is lévén otthona közelében.

A református egyházak nagy Patrónájává Bethlen Kata Teleki Józseffel való második házassága idején válik, amikor is lelke nagy boldogságára, férjével egy hiten dícsérhette Istent. Templomi haszná-latra szánt legkorábbi hímzésadományáról egy 1727-i feljegyzésből értesülünk. Állandó lakóhelyén, Olthévízen, ő hívja életre az első refor-mátus egyházat, s ennek az évek folyamán nemcsak buzgó pártfogója, hanem bőkezű adakozója is marad. Utóbbi tevékenységéről tanúsko-dik naplójának fent idézett, ugyancsak az 1727-es évből való néhány-soros feljegyzése is. Ebben az esztendőben írja össze a kicsiny hévízi eklézsia első lelkésze, Vásárhelyi János, a Bethlen Kata adományairól való lajstromot. Ebben, a bennünket érdeklő tárgykörből, a textilis fel-szerelésekről, a következő adatokat találjuk:¹⁰

„Találtam itt ide jöve telemkor... Egy gyöles abroszt, mely köröskör-nyül és a közepin két renddel sok színű selyemmel és arany fonallal varrott virágágakkal meg nagyon cifrázva, a széle karmasin-selyemmel hányva... Egy potyolat asztal-keszkenyőt, melynek körülötte nagyon egy tenyérnyi szélességű fejez kötés. Találtam egy asztalra való dufla szőnyeget is.“

E feljegyzésből kitűnik, hogy a tárgyak már a lelkész odaérkezte-kor az egyház használatában voltak, tehát még abból az időből valók, mikor a hívek csekély száma miatt az eklézsiának állandó lelkésze nem volt. A hévízi egyház e legrégebb leltárában említett terítők közül egy sem maradt fenn napjainkig. Így tehát e veszendőbe ment hímzésemlé-kekről csak a hasonló, egykorú munkákkal való összehasonlítás útján alkothatunk magunknak némi képet. A szűkszavú leltár különbséget tesz patyolat- és gyöles-terítők között, tehát nyilvánvaló, hogy kétféle anyagból — finomabb és erősebb vászonból — valók voltak. Az első-ben említett terítőt nyilván nagyobb mérete miatt nevezi a leltár abrosz-nak. Díszítését a 13. ábrán bemutatott gyulafehérvári terítő szerint való-nak gondolhatjuk, amelynek szélén s közepén két csíkban

⁸ Kovácsi Albert bonyhai ref. lelkész szíves közlése.

⁹ Nagy Béla fintaházi ref. lelkész szíves közlése.

¹⁰ Ezt, valamint a hévízi egyház egyéb, itt közölt leltári adatait *Biró György* olt-hévízi ref. lelkész volt szíves az egyház feljegyzéseiből számomra kimásolni. Később ezek nyomtatásban is megjelentek Nagy Lajos közlésében: *Adatok Bethlen Kata élettörténetéhez* címen (Református Szemle 1938. évf. 545. s. k. 1.).

„virágágakat“ helyezett el a hímző. A hímzéshez többszínű selymfonalat használtak, aranyszállal keverve, legszélről pedig egy keskeny borvörös selyemmel dolgozott csík szegélyezte a terítőt. Régi leltárainkban gyakran találkozunk a „hányt, hányva“ megjelölésekkel. Kézimunka-műszöbéli jelentésére a régi hímzésekkel való egybevetés s a népnyelvi használat ad felvilágosítást. Régi úrihímzéseinket többnyire egy-, vagy többszínű selyemmel sűrűn varrt egyenes csík szegélyezi, mintegy szélbefoglalásként. Az ilyen egyenes, sűrű sorban hímzett szélbefoglalásokat a nép helyenként — így Kalotaszegen is — mindmáig „hányásnak“-nak nevezi.¹¹ A leírásban szereplő patyolat asztal-keszkenő ennél az abrosznál kisebb, finomabb anyagú és hímzészínek nélküli lehetett. Egyedüli dísz a szélét körülvevő fehér „kötés“ volt. A „kötés“ műszó kézimunkabeli jelentése igen változó¹² s használatának pontos meghatározásában megint csak figyelembe kell vennünk régi hímzésemlékeinket. Minthogy Bethlen Katának egy későbbi adománynán, — mely mindmáig fennmaradt — vetélt (vert) csipkét nevez az egykorú leltár „kötés“-nek, kétségtelen, hogy itt is az akkoriban oly gyakori fehér vetélt csipkét kell a tenyéryi szélességű „kötés“-en értenünk. Az asztalra való „dufla szőnyeg“ bizonyára nem a mai nyelvhasználat szerinti csomózott, vagy szőtt szőnyegfélét jelentette. Ugyane korból való egyházi leltárak gyakran említenek selyemből, bársonyból, vagy posztóból való úrasztali szőnyegeket, közöttük olyanokat is, amelyek bélelték.¹³ A hévízi leltár „dufla“ jelzője is arra enged következtetni, hogy az említett anyagok egyikéből való, bélelt terítőt kell itt a „szőnyeg“-en értenünk, bár lehetséges, hogy a „dufla“ szónak már akkor megvolt mai erdélyi „kitűnő, kiváló“ jelentése. Egy néhány évvel később keltezett hévízi leltár is ilyen, „bélelt terítő“ jelentésben használja a „szőnyeg“ kifejezést, mint azt alább látni fogjuk.

A hévízi egyháznak Bethlen Kata élete további folyamán is gondját viseli és még többször ajándékozza meg terítőkkel. A továbbiakban egy 1733-i leltári feljegyzés szól textilis adományairól, sajnos, ez is csak ma már veszendőbe ment darabokról.

„Ezen kívül — olvassuk — mutatá Nagyságod kegyes patrocíniumát és Istenéhez való buzgó szeretetét egyebekben is; mert az Úr asztalát ilyen szép és drága öltözetekkel ékesíté Nagyságod: 1. Egy táblás drága abroszszal, melyben húsz tábla vagyon, azaz öt rend tábla, minden rendben négy-négy tábla, amely tábláknak széleyei potyolatból vagynak, azoknak közepei recéből, amelyeknek pedig széleyi recék, közepei potyolat. A rece sárgával és fejjérel vagyon töltve, a potyolatrészek pedig szép mesterséggel külömbkülömb színű selyemmel arany és ezüst fonállal vagynak megvirágolva. 2. Egy potyolat asztal keszkenyővel, melyen négy tiszta arany fonalból varrott virág és ugyanannyi kisebb találattik, a széle arany galandba vagyon bészegve.“

¹¹ L. ehhez: Ferencz K.—Palotay G.: *Hímzőmesterség*, Budapest, 1932. 50 l.

¹² L. ehhez: *Régi kézimunka műszavaink magyarázatához c. fejtegetéseim* vonatkozó szakaszát, Magyar Nyelvőr, 67. évf. 45—48. l.

¹³ Az erre vonatkozó adatokat l. Magyar Nyelv, XXXV. évf. 184. l.

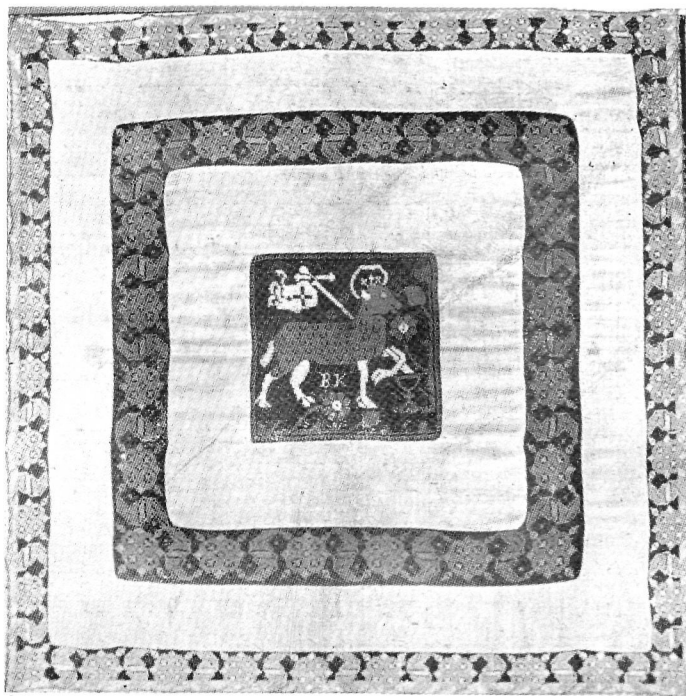
E leírás alapján nem nehéz e két terítőt képzeletben rekonstruálnunk, minthogy hasonló munkák Bethlen Kata adományából is maradtak ránk, s ugyane korból másutt is fellelhetők. Az első, recés abrosz olyan elrendezésű lehetett, mint aminőt Bethlen Kata egy hévízi terítőjén látunk (2. ábra), s amelyen recetáblák sakktáblaszerűen váltakoznak vászontáblákkal. De míg a képünkön látható abrosz 25 táblából állítottatott össze, addig e veszendőbe ment abrosz csak 20-ból állott. A rece alapanyagát (színét) a leltár nem közli, csupán annyit jegyez meg, hogy a háló fehérrel és sárgával „töltött”,¹⁴ azaz a szokásos — alább leírandó — módon volt a két színnel kivarrva. Hogy e kivarrás milyen mintázatú lehetett, arra nézve semmilyen támpontunk nincs. A patyolatkockák hímzésdíszéről annyit tudunk meg, hogy mindenik kockában egy-egy virágdíszítményt — nem feltétlenül azonosat — helyeztek el s ezeket többszínű selyemmel és aranyfonállal dolgozták. Bethlen Kata ránk maradt recés abroszain a recék közé ékelődő patyolat- vagy selyemtáblák mindig hímezetlenek. A veszendőbe ment hévízi abrosz patyolatkockáinak hímzésdíszét talán olyanfélének kell elképzelnünk, mint amilyent a nagyváradi ref. egyház egy — állítólag Lorántffy Zsuzsánna adományából származó — s az 1653-as évszámot viselő terítőjén látunk.¹⁵ Itt recemintázatú, szállhúzásos technikával készült kockák közé ékelte vászontáblákon törökös jellegű, régi magyar úrihímzéseinkre rajzban és színezésben egyaránt jellemző díszítményeket látunk. A recetáblás abroszok vászonkockáinak ilyenfajta gazdag és színes hímzésdíszé az egykorú hasonló nyugateurópai terítőkön merőben ismeretlen, s úgy látszik, magyar különlegességnek tekinthető. A 2. alatt említett patyolat asztalkeszkendő azoknak a hímzéseknek a csoportjába tartozik, amelyekről, — ugyancsak mint asztalkeszkendőkről, — Bethlen Kata leveleiben találunk említést. A négy tiszta arannyal hímzett — nagyobb — virág (mint azt a ránk maradt, százakra menő keszkenőkön látjuk) a kendőcske négy sarkában helyezkedett el, míg a négy kisebb s egyszerűbb, de vele formai rokonságot mutató virág a terítő széleinek közepéből, mintegy a szegélyből látszott kinőni. Elrendezés és mintázat tekintetében ez a hímzésfajta még hódoltságkori török emlékeket őriz s református templomaink terítőin mind Erdélyben, mind Magyarországon általánosan használt volt.¹⁶ A terítő beszegésére, befoglalására használt „galand” nem egyéb, mint az ugyancsak gyakran szereplő arany szövött szalag vagy szélesebb paszomány. (Egyébként Erdélyben ma is élő, ismert szó.)

1735-ben Bethlen Kata a szívéhez oly közelálló hévízi eklézsia számára (mint azt a leltár feljegyzí) „fából Isteni tiszteletre rendeltetett Házat építtete, melyet minden hozzá tartozó készületekkel meg-

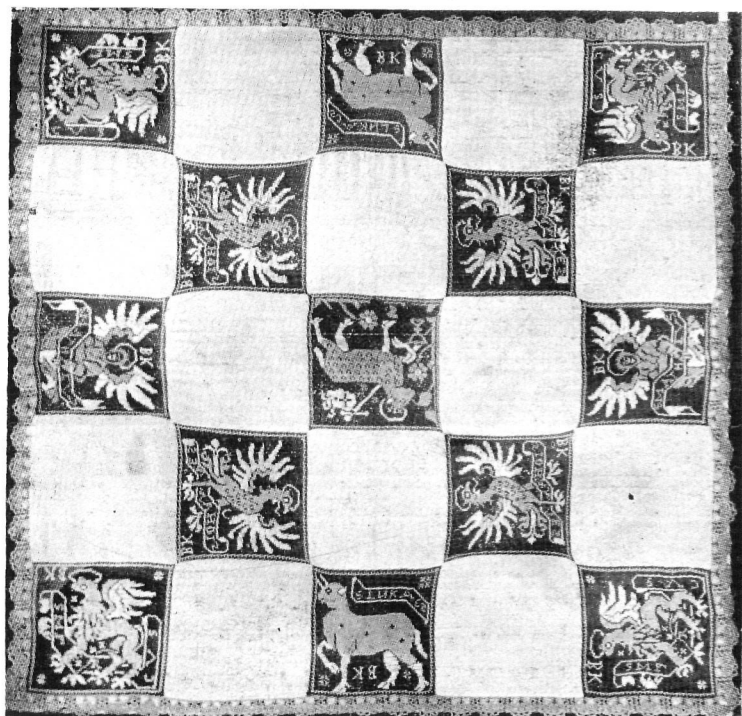
¹⁴ A „töltött” szó kézimunka-műszöbéli jelentéséhez l. M. Nyelvör, i. h.

¹⁵ Közli Téglás István: *Az étordai református egyház fejedelmi kincsei c. tanulmányában.* Művészeti, 1914. évf. 413. skl.

¹⁶ L. ehhez: *A miskolci református egyház régi hímzése c. dolgozatom* vonatkozó szakaszát. Történetírás, 1937. évf. 498. skl.

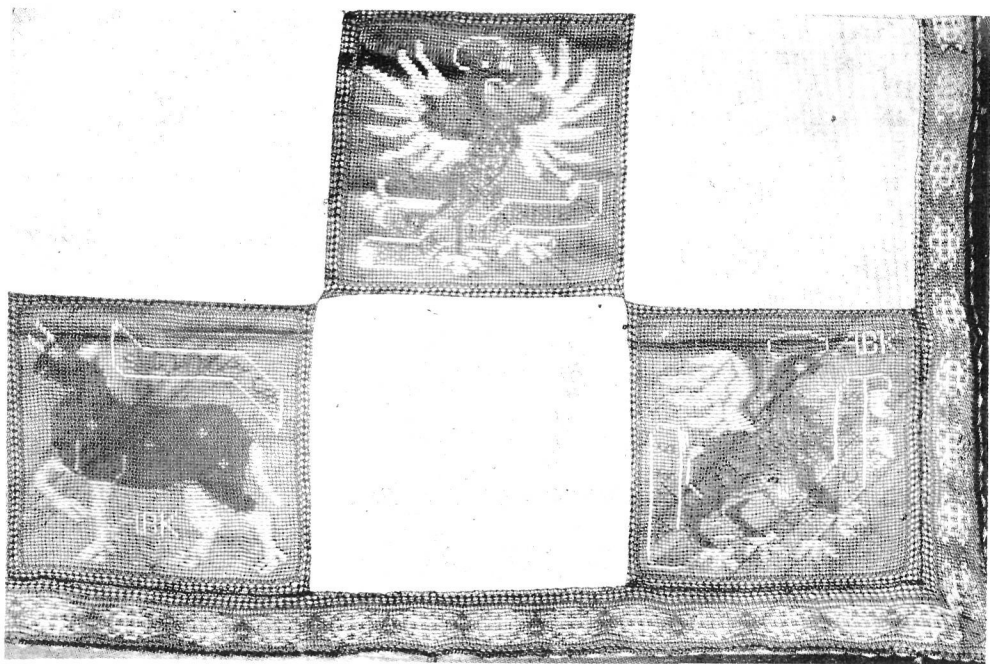

1.

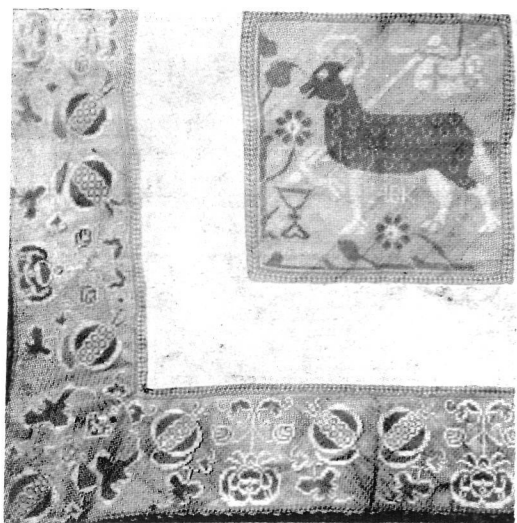

2.

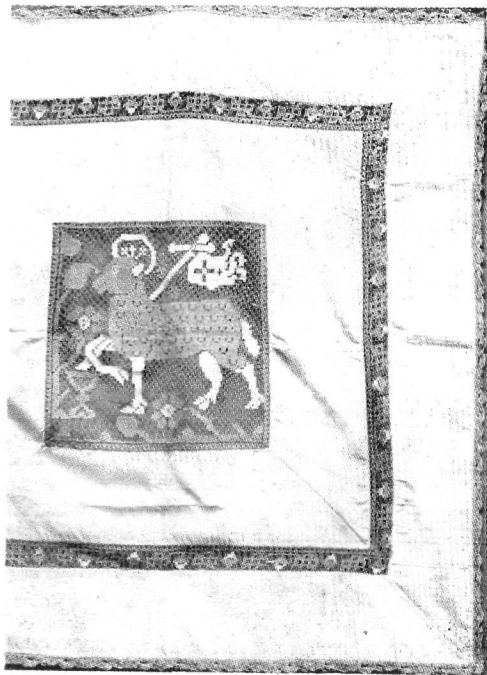
1. Az olthévízi keszkenő. — 2. Az olthévízi abrosz.

3.

4.

5.

3. A debreceni abroszból alakított egyik terítő részlete. — 4. A debreceni keszkenő részlete.
5. A gyulafehérvári keszkenő részlete.

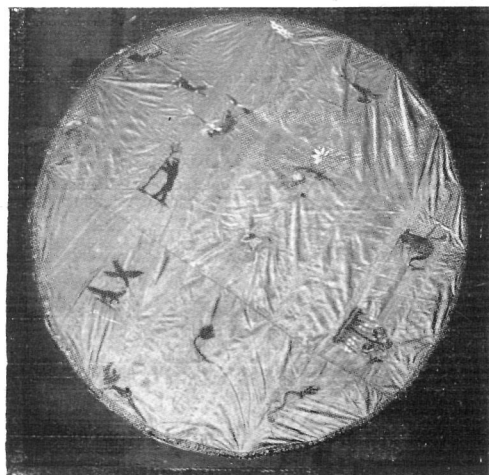
6.

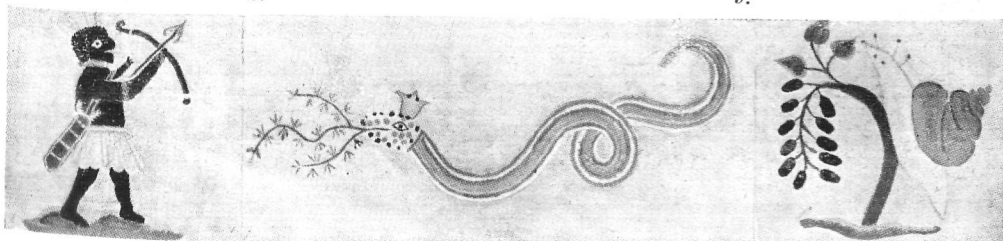
7.

8.

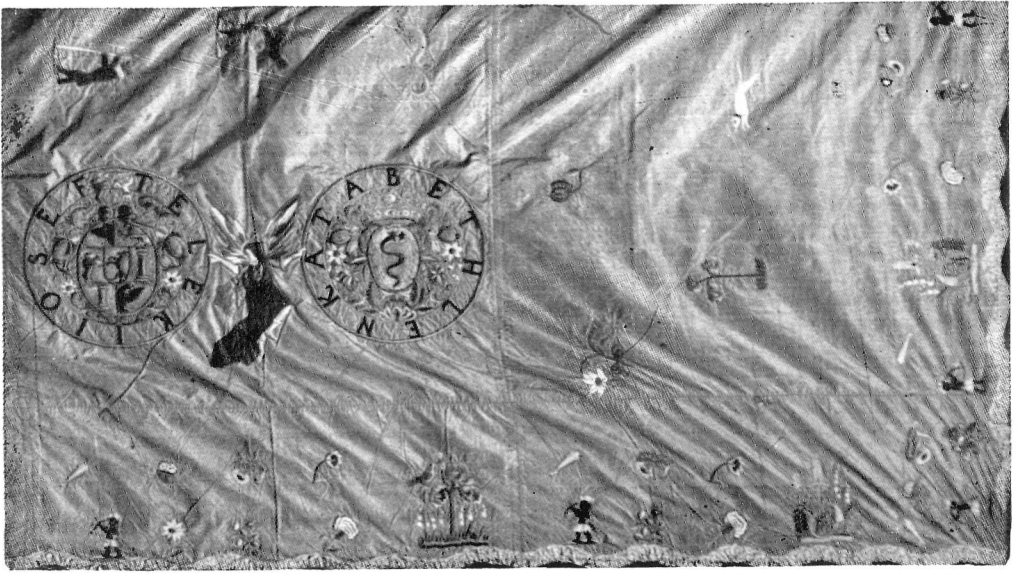

9.

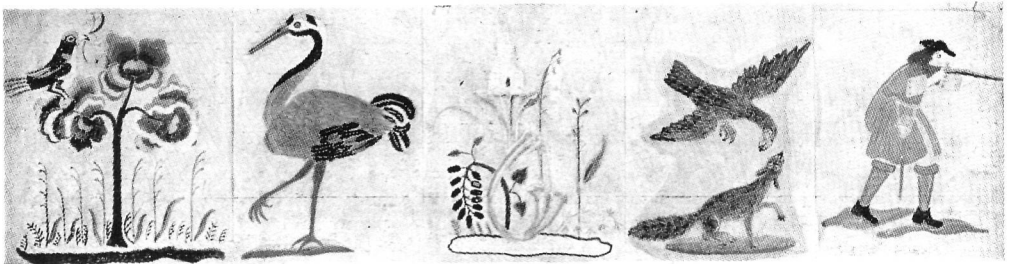

10.

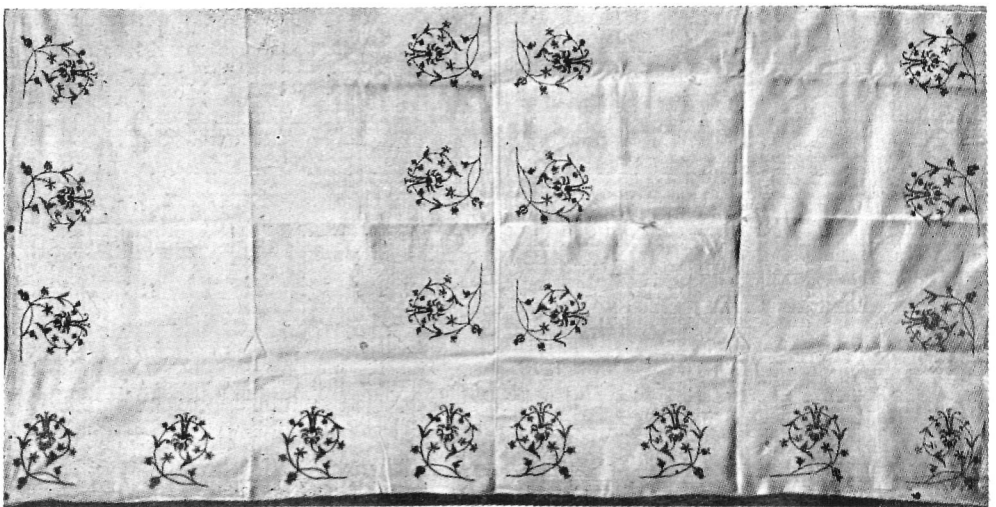
6. Első kocka: a gyulafehérvári abrosz részlete. A két másik kocka a magyarkirályfalvi abrosz részlete. — 7. A magyarkirályfalvi abrosz részletei. — 8. A fogarasi terítő, a szőszékre borítva. — 9. A fogarasi Űrasztala lapja, a terítővel leborítva. — 10. Részletek a fogarasi terítőkről.

11.

12.

13.

11. A fogarasi szószékterítő részlete. — 12. Részletek a fogarasi terítőkről.
13. A gyulafehérvári abrosz részlete.

ékesítettett szép mesterséggel maga tulajdon kezével varrott asztali szőnyeggel (melyben vagyon két kereken varrott ablakban metszött feketével kígyó címer) . . .“ Sajnos, ez a terítő sem maradt fenn napjainkig. A leltár szavai azonban igazolják a fent elmondottakat, bizonyítva, hogy az „asztali szőnyeg“ hímzésdíszes volt, tehát sem csomózott, sem a mai ú. n. „székely szőnyegek“ módján szövött nem lehetett. A gyér leírás azonban feltűnő egyezést mutat Bethlen Katának egy másik terítőjével, avval, mely ma a fogarasi templom szószéktakarójaként szerepel (8. ábra). Ezen két ovális medaillon látható, kézzel hímezve, egyikükben a bethleni gróf Bethlen, másikában a széki gróf Teleki család címerével. Előbbinek közepén ott a feketével hímzett kígyós címer, míg a másikban a Telekiek sokféle, részben pontosan fel sem ismerhető címerképei láthatók. Talán e címerképek bonyolultsága volt az oka, hogy a hévízi leltárkészítő csak az egyik, neki ismerős címerképet említi, s a másíkról nem szól. (Mint alább látni fogjuk, egy még ma is meglévő terítő figurális díseit ugyanez a leltározó félreismerte és tévesen vette fel a jegyzékbe. Leírásának pontosságában tehát méltán kételkedhetünk.) Felvetődik tehát annak a lehetősége, hogy a fogarasi terítő jelenlegi helye nem másodlagos-e, illetve, hogy nem Olthévízen volt-e korábban használatban. Feltételezhető ez azért is, mert pl. a hévízi egyháznak is úgy tette alapítványát, hogy ha az egyházközség e helyt megszűnnék, az alapítvány Fogarasra szálljon. Bethlen Kata az általa alapított s éveken át palotájában meghúzódó hévízi eklézsia készüléteit mintegy saját tulajdonának tekinthette, azokat más egyházaknak ajándékozhatta s újabbakkal pótolhatta. Ilymódon könnyen magyarázható egy Bethlen Kata adományozta terítő feltehető vándorútja.

Ugyanez az 1735-ben kelt hévízi leltár végre Bethlen Kata két olyan terítőjéről szól, melyeknek művészi szépségében, tökéletes kivitelében ma is gyönyörködhetünk. E feljegyzés így szól:

„Ezek felett az eddig conferált és felyebb megiratott Szent Sacramentumoknak a kiszolgáltatására tartozó eszközökhöz conferálta most is a Mélgos patróna Asszony ezen következő szép apparatusokat: 1. Egy igen jeles mesterséggel készített keszkenőt, melynek a közepin vagyon egy karmasin szín selyemből kötött ezüst és arannyal töltött Barány formát mutató Tzímer, kereszties zászlót tartván ilyen két betűvel B. K., a körül vagyon fehér patyolat közé két renddel foglaltatott ugyan karmasin-szín selyemből kötött ezüst és arannyal töltött ree két renddel. 2. Egy abroszt, melyben vagyon tizenkét patyolatból való táblák közé elegyített karmasin-szín selyemből kötött fejer tzérnával töltött retzéből álló, hárma bárányt tíze egy egy fejú sast mutató, tizenhárom tábla, mindenik magában e két betüt viselvén B. K. és egészen környül vétetvén karmasin-szín selyemből fejer tzérnával kötött tsipkével.“

E két terítő közül az 1. alatt említett kisebbnek (1. ábra) mérete 95×95 cm, alapanyaga igen finom, áttetsző vászon, a két reeecsík, valamint a középső tábla hálóalapja borvörös selyemből készült, melyre mintázata arany és ezüst fonállal hímzett. A zászlós bárány-

nak a képen sötétebbnek látszó részeit szövöttes öltéssel (a külföldi szakirodalomban „Stopfstich“, „point de toile“ néven ismert technikával) dolgozták, a háló kockáit mindkét irányban átvarrva, míg a világosabbnak látszó, a szélek felé eső felületek: a zászló, a bárány farka, lábai, stb. fűző-öltéssel („point de reprise“) vannak egyirányban átvarrva. A betétesík és a szegélycsipke fonala, technikai kivitele a középső tábláival azonos, a képen is észlelhető tónuskülönbség onnan ered, hogy a betétesík nagyobb lyukú recéből készült, mint a szegélycsipke, s kitöltése ritkásabb, mint a szegélyé.¹⁷ Ilymódon a sötét háttér a betétesíkon keresztül inkább érvényesül s a szegélycsipkénél sötétebbnek látszik képünkön. Ez a keszkenő a vele egyidőben ajándékozott abrosszal (2. ábra) nyilván egy készletet alkotott, azaz az Urasztala ünnepélyes alkalmakkor való megterítésekor az abrossz az asztal letakarására, a keszkenő pedig kehelyborítóul szolgálhatott. Éppen ezért különös, hogy a (150×150 cm nagyságú) abrossznak ugyanilyen borvörös selyemből készült recetábláit nem arany- és ezüstfonállal, hanem csupán sárga selyemszállal és fehér pamuttal varrták ki. Előbbivel a szövőöltéses, utóbbival a fűzőöltéses felületeket töltötték ki. Az abrossz középső recetáblájának mintája azonos a keszkenőjével: Isten bárányát, az Agnus Dei-t, ábrázolja. E Krisztus-szimbólum körül az evangélisták jelképei helyeződnek el a többi recetáblán, amelyek közül kettő Máté, négy Márk, kettő Lukács és négy János evangélista jelképeit mutatja. Mindenik alak feliratszalagot tart, amelyen az illető evangélista neve olvasható, s annál különösebb, hogy a leltárkészítő pap csak bárányt és egyfejű sast vélt bennük felismerni. Jellemző a hazai földön létrejött áthasonlításra, hogy Lukács evangélista nevét így írták: S LUKACS. Bizonyos, hogy nemcsak a felírat, hanem a díszítmények maguk is egy bizonyos megmagyarítási folyamaton mentek keresztül, akár Bethlen Kata kezén, akár már korábbi hazai vándorútjuk alkalmával. A középső recetábla kivételével, mindeniken ott látjuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: B. K.

A leltári feljegyzés szerint e két terítőt a hévízi egyháznak 1735-ben ajándékozta a patróna. Bethlen Kata ekkor azonban már három éve élte szomorú „árvaságának“ életét. Leveleinek tanúsága szerint, férje halálának napja óta, sohasem írta alá nevét másként, mint így: Árva Bethlen Kata. Két, a hévízihez hasonló — alább tárgyalandó — recetáblás abrosszán is ilyen monogrammot látunk: Á. B. K. Ennek alapján fel kell tételeznünk, hogy a hévízi abrossz és keszkenő készítésének éve nem az 1735-ös esztendő, hanem ennél néhány évvel korábban készülhetett. Az abrosszt — a kor stílusának, kézimunkadívatjának megfelelően — vetélt (vert) csipke szegélyezi. Az ilyenfajta szegélycsipkék minden esetben összhangban állottak magával a terítő belső részével, amelynek lezáró keretét képezték. Éppen ezért többnyire ugyanazon fonálból készültek, mint ami a terítón is szere-

¹⁷ Debreczeni László szíves közlése.

pel, hímzésben, csipkében, stb. Így történt itt is: a csipke alapja borvörös selyemből „kötött”, a benne látható szalagminta pedig fehér cérnával dolgozott.

Árva Bethlen Kata e két hévízi terítője jelentős helyet foglal el kora európai hímzőművészetében, s kimagasló alkotása régi hazai fonalas emlékeinknek. Elrendezés tekintetében az előző század nyugati, főként olasz receabroszaival tart rokonságot. Színessége, kétféle technikával való kidolgozása a késő renaissance plaszticitásra, színhatásokra való törekvésében gyökerezik. Színes alaphálójú recét — egy 1595-ben kelt hozományjegyzék szerint — nálunk már ezidőtájt is készítettek, mégpedig ugyancsak abroszra alkalmazva, úgy hogy annak „egyk Tablaja Rosas reche, az masik Tablaya giolch”¹⁸ volt, tehát ugyanúgy, mint ahogyan azt a hévízi abroszon látjuk. Bethlen Kata e munkái tehát nemcsak nyugati kapcsolatokra mutatnak, hanem régi hazai hagyományokra is épültek. Recekockáknak biblikus alakokkal, jelenetekkel, szimbólumokkal való kivarrására ugyancsak olasz földön bőven találunk példát, de nálunk is akad ilyen évszámos munka a XVII. századból. Bethlen Kata recemustráit, a kiegyensúlyozottság mellett, lendületes vonalvezetés, nyugodt méltóságú alakjait pedig mozgás, de nem barokkos mozgalmasság jellemzi. Különösen jól sikerült az alakok térbeli elhelyezése s a részletek gondos megrajzolása. Élnagyoltságnak, zsúfoltságnak s a provincializmus más bélyegeinek hiába keresnők még a nyomát is. A betöltött és hímezetlenül hagyott felületek kellemes megoszlása, a körvonalak és felületek dús tagolása gyakorlott kézre, kifinomult ízlésre vall. Hiába keressük a kor szertelenségekre hajló vonalait, cirádáit; úgy látszik, hogy az iparművészeti divat eme túlkapásai nehezebben kerültek el és hódítottak tért olyan perifériális területen, mint amilyen Erdély is volt, s hogy itt hosszabb ideig élt és csiszolódott klasszikussá egy-egy régebbi kor stílusmaradványa. E régebbi stílus továbbéléséről tanúskodik egyébként az olthévízi keszkenő betét- és szegélyesíkja is, mely a renaissancekori füzérminták nyugodt egyszerűségét mutatja.

E két olthévízi terítőhöz mintázat tekintetében nagyon közel áll az a két kendő, amelyet Árva Bethlen Kata ugyanebben az évben ajándékozott a gyulafehérvári ref. egyháznak. Az abroszon itt is pontosan ugyanazokat az evangélista-jelképeket láthatjuk a recekockákba hímezve, mint amilyenekkel Olthévízen ismerkedtünk meg. (Egyik recetábláját l. a 6. ábra baloldali kockáján.) Számuk is azonos. Csupán a középső, zászlós bárányt mutató recetábla hiányzik. Helyébe itt — kissé megokolatlanul — öt keskeny recescsipke-csíkot varrtak betétszerűen az anyagba. Ezek a recescsíkok azonosak avval a betétesíkkal, amelyet ugyanitt a keszkenőn látunk (5. ábra). Anyaga és színezése tekintetében a gyulafehérvári abrosz eltér a hévizitől. Itt szürkés-kék selyem-táblák váltakoznak zöldesbarna selyemfonálból készült recetáblákkal, amelyekre arannyal és ezüsttel varrták ki a mintát. A

¹⁸ Radvánszky Béla br.: *Magyar családélet és háztartás*, stb. Budapest, 1879. II. 75. 1.

gyulafehérvári abrosz, selyemanyaga és arany-ezüst kitöltése miatt, pompásabb hatású, mint a hévízi, művészi szempontból mégis mögötte marad. Nemesak a középrész fogyatékosabb megoldása miatt, hanem a terítőt keretező csipke hiánya miatt is. Szegélycsipke helyett itt csupán keskeny tűzött csipke foglalja be az abroszt. A recekockákban megtaláljuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: az A. és B. betű egyik szára közös, s utóbbiban a K. betű két szárát is belehelyezték. (L. a 6. ábra baloldali kockáját.) Az abroszhoz itt is keszkenő tartozott, mégpedig vele azonos anyagú és színezésű (5. ábra). Középső receptáblájának mintája azonos a hévízi keszkenőével, betétesíkja keskenyebb, egyszerűbb mintájú füzér. Keskeny vetélt csipke foglalja be köröskörül a keszkenőt.

Arva Bethlen Kata hímzésadományairól a gyulafehérvári egyház leltárában a következő feljegyzés szól:¹⁹

„In Ao 1735 die 17 Februarii Néhai Mlgs R. Sz. B. Gróf Teleki Joseph uram istenfélő kegyes Relictája Méltóságos Groff Bethlen Kata Asszony konferált szegény Eklésiánknak edj asztalra való abroszt, melyen is különböző-külömbféle selyemmel s arany fonállal varrott negyvennégy virágok vagy ágak vadnak. Hasonlóképen az evangélisták Czimerei egy pulpitusra való aranyos és ezüstös Tabirot (?).²⁰ Ennek megszerzésébe volt munkás: N. Sz. Királyi Mihály Uram eő Kölme. — Item a megnevezett Mlgs Asszony az fellyebb megírt abroszhoz hasonló kisebb abroszt bárány Czímer a közepin.“

Az utolsó mondat a keszkenőre, az azt megelőző pedig a receptáblás abroszra vonatkozik. Feltűnő, hogy miért mondja a leltár pulpitusra valónak (talán szószeptakarónak, vagy a szószept bibliatartó kis állványára való kendőnek?) az abroszt, noha erre a rendeltetésre, méreténél és alakjánál fogva, nem alkalmas. A leltár első adata egy olyan terítőre vonatkozik, mint aminőt a gyulafehérvári egyház tulajdonából a 13. ábrán mutatunk be. Ezt azonban csak feltételesen tulajdoníthatjuk Bethlen Katának, mert semmiféle felirat vagy ismertetőjel nincsen rajta, amely a leltári bejegyzéssel való kétséget kizáró azonosítást megengedné.

Arva Bethlen Kata hévízi receptáblás abroszának és keszkenőjének még egy harmadik változatát is ismerjük. Ezek a debreceni református egyház birtokában vannak, s ide Bethlen Kata ajándékaként kerültek. E terítők ajándékozásának körülményeiről az egyház újkeletű leltárában nem találunk feljegyzést. Debrecen város 1743. évi tanácsi jegyzőkönyve 125. lapján azonban a következő feljegyzést olvassuk:²¹ „Égy abrosz és egy keszkenő patyolatból, mind a kettőnek a közepében és körül a szélein karmazsin színű selyemből szőtt rece, fehér és sárga selyemmel kivarrva.“ Ugyanez a feljegyzés mondja meg azt is,

¹⁹ Kijegyezte *Régeni István* gyulafehérvári ref. lelkész.

²⁰ Talán a „tabit“ szó elírása. Evvel a megjelöléssel, anyagnévként, régi leltárainkban gyakran találkozunk.

²¹ Közli Herpay Gábor: *A debreceni ref. ispotály története 1529—1929*. Debrecen, 1929. 109—110. l.

hogy e terítőket „Gróf Teleki József özvegye, gróf Bethlen Kata asszony ajándékozta 1741-ben.“ Buzinkay György debreceni orvos 1743. dec. 3-án a városi tanács ülésében bemutatja a gróf Bethlen Kata, gróf Teleki József özvegye által az ispotályi templomnak ajándékozott tárgyakat, nevezetesen több ezüst edényt és „egy abroszt és egy keszkenőt, mely köröskörül és a szélén karmazsin szín selyemből szőtt rece fehér és sárga selyemmel kivarrva.“²²

Sajnos, a debreceni terítők²³ (3—4. ábra) ma már nincsenek a hévízhez és gyulafehérváriakhoz hasonló eredeti és ép állapotukban. Az abroszt (egynéhány évvel ezelőtt igen szakszerűtlenül véghezvitt „restaurálás“ alkalmával) 2—2 téglalapalakú, öt-öt recekockából álló terítőre (egyiknek részletét l. a 3. ábrán) és egy kis kendőre szabdal-ták szét, — utóbbit egyetlen recetáblából alakítva. Az eredeti abrosz bizonyára épúgy, mint ikertestvérei, a hévízi és gyulafehérvári abroszok, 13 recekockából állott, amelyek közül kettő sajnálatos módon elkallódott s veszendőbe ment a szegélycsipke két kockaoldal-hossznyi darabja is. A patyolatrészeket szükségesnek vélték fehér bársonnyal helyettesíteni, s hogy a stílustalanságot tetézzék, a terítőket alábélelték borvörös selyemmel; e miatt az ugyancsak borvörös rece alig érvényesül. Mondanunk sem kell, hogy a debreceni terítők ily módon aligha közelítik meg eredeti szépségüket.

A debreceni és hévízi abroszok között alig lehetett különbség, mert hiszen a recekockák színezése, mérete s mintázata is teljesen azonos. Ami azonnal szemünkbe ötlük az, hogy a debreceni recetáblákon az *A. B. K.* betűk vannak a hálóba behémezve, s ez nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a debreceni abrosz nem a hévízivel egyidőben, hanem annál később — már „árvasága“ idején — készülhetett. Úgy látszik, Bethlen Kata házában nemesak több hímzést készítettek egyazon mustra szerint, hanem éveken keresztül is használtak egy mintaképet.

A debreceni abrosz (3. ábra) szegélycsipkéje más, mint a hévízié, amennyiben nem vetélt csipke, hanem rece, mégpedig a hévízi keszkenő betétcsíkjához hasonló, de annál egyszerűbb és keskenyebb. A debreceni keszkenő (4. ábra) középső táblája teljesen azonos mintájú a hévízivel (1. ábra). Itt azonban a keszkenőt is ugyanolyan fonállal hímézték ki, mint a hozzávaló abroszt: fehér (napjainkra kissé megsárgult) és sárga (ma mustárszínűvé fakult) selyemfonállal. Annak ellenére, hogy a hévízi keszkenő arany- és ezüstoffonállal hímzett, míg a debreceni keszkenő kivarrásához csupán selymet használtak, az utóbbi nemesak pompásabb hatású volt, hanem művészi szempontból is sokkal kiválóbb. Ezt széles, gazdag mintázatú recescipke-szegélyének köszöni, s ezért effajta régi munkáink legbecsesebbjei közé tartozik. A 20 cm széles csipke ismétlődő gránátalma-mustrájú virág-bokrokból tevődik össze. A díszítmények vonalvezetése sok barokkos

²² Szücs István: *Debrecen város történelme*. Debrecen, 1871. III. 900. l.

²³ Ismertetem *A debreceni református egyház régi terítői* címen. *Debreceni Szemle*, 1936. 84—94. l.

lendületet s a korra jellemző elaprózódást mutat, de megtartotta egyszerűsége mind a korábbi stíluselemek nyugodt és világos rajzát, jól kiegyensúlyozott tereosztását.

Arva Bethlen Kata olthévízi, gyulafehérvári és debreceni recés terítői — mint az elmondottakból kitűnik — mintájuk azonosságára, az elrendezésbeli egyezésekre, az abroszok recekockáinak elrendezésmódjára nézve, még akkor is egyazon szellem alkotásainak, egyazon kéz munkájának volnának minősíthetők, ha ezt a körülményt hiteles adatok nem bizonyítanák. E három munka egyezése indít bennünket arra, hogy még egy negyedik recés abroszt is Bethlen Kata művének mondjunk, annak ellenére, hogy e megállapításunkat semmiféle írásos feljegyzés nem támogatja. Tisztára az elébb tárgyalt munkákkal való egyezés miatt gondoljuk tehát, hogy a magyarkirályfalvi ref. egyház egy recetáblás abrosza is Bethlen Kata munkája, avagy utasítása szerint készült. A recetáblák (l. a 6. ábra középső és jobboldali, s a 7. ábra valamennyi kockáját) nemcsak méretben (30×30 cm) azonosak a hévízi, debreceni és gyulafehérvári abroszok recetábláival, hanem mintázatuknak minden egyes kis részlete is mintha ezeknek hű másolata lenne. Különösen feltűnő ez olyan, általánosnak nem mondható szabálytalanság tekintetében, mint amilyen Lukács evangélista nevének magyaros írásmódja. A 13 recetábla is azonos módon van patyolatkockákkal váltakozva összeillesztve, mint az elébb leírtaknál láttuk. Középen itt is az Agnus Dei szerepel. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a behéimzett *K. B.* betűk is az azonosság mellett szólnak, bizonyára eléggé megtámasztottuk feltevéseinket. A név kezdőbetűinek felcserélése az idegen (latinos?) írásmódból könnyen volna magyarázható. Végül vegyük figyelembe azt is, hogy Magyarkirályfalva közelében több Bethlen-birtok is volt (Küküllővár, Zsidve, Bonyha, Bethlenszentmiklós), s így könnyen lehetséges, hogy Bethlen Kata rokonai valamelyikének kérésére készítette e terítőt, vagy legalább is az ő munkája után másolták. Mindenképpen bizonyos, hogy ez a magyarkirályfalvi abrosz szoros kapcsolatban áll Bethlen Kata fent tárgyalt munkáival. Anyagát illetően ez az abrosz szerényebb amazoknál: fehér lencérből kötött hálót varrtak ki ugyanevvel a fonállal és fehér pamuttal.

Egyházi ingó műemlékeink tüzetesebb felkutatása, vagy legalább is a leltári feljegyzések vonatkozó adatainak összegyűjtése bizonyára Bethlen Kata más, ehhez hasonló, avagy másfajta hímzsműveinek is nyomára vezetne, személyes kapcsolataikat is tisztázná, s művelődéstörténetileg sok egyéb becses, ma még hozzáférhetetlen anyagot hozhatna napvilágra. Az Erdélyi Református Egyházkerület ily irányú alapos, minden részletre kiterjedő gyűjtőmunkájának köszönhetjük fentiekben kívül azt az adalékot is, hogy hasonló Agnus Dei-mintájú receterítő Dobokán (Teleki-birtok volt) szintén fennmaradt, s hogy Aranyosgyéresen is (ez szintén Bethlen-birtok volt) vannak még, ugyancsak egyházi tulajdonban olyan hímzéstöredékek, amelyek Bethlen Kata recés abroszaihoz hasonló terítőnek lehettek részletei.

Hogy e munkák mennyiben kapcsolatosak Bethlen Katával, vagy az ő munkáival, további összehasonlító vizsgálatnak és levéltári kutatásoknak volna feladata eldönteni.

Az eddig tárgyaltaktól mind anyagát, mind hímzésstílusát tekintve, eltér az a két terítő, amely a fogarasi ref. egyház tulajdonában maradt ránk (8—9—10. ábra). Ezekről nem maradtak fenn egykorú feljegyzések az egyház írásai között, de közvetett bizonyítékok alapján mégis kétségtelenül Árva Bethlen Kata munkáinak tulajdoníthatjuk mindkettőt. A fogarasi egyház ingóinak legrégebbi leltára 1773-ból való, tehát csaknem húsz esztendővel Bethlen Kata halála után készült,²⁴ amikor az adományozó személye már feledésbe merülhetett.

A lajstrom szövege e szavakkal kezdődik:

„Az Ur Vatsorájához és Asztalához való Fejérmémű Egyetmások, úgy-mint: Abroszok, Keskenyek, Szőnyegek és Pulpitusra, úgy Prédikálló Székre való Selyem Matériából álló Készületnek Specificatiója: Melyek ez előtt nem regisztráltak volt, most pedig inventáltatván, találtak e' szerint...“ A számszerinti felsorolásban a bennünket érdeklő két terítőről a következő bejegyzések szólnak: „15. Prédikálló Székre való Sárga Selyem tafota virágokra varrott Takaró. 16. Ur Asztalára való Sárga Selyem virágokra varrott tafota Kerek Szép Abrosz.“

E gyér leírásnál jóval többet mond maga a két terítő, amelyeknek egyike szószéktakaró (8. és 11. ábra), másika pedig úrasztali abrosz. (Az e terítővel borított Úrasztala kerek lapját l. a 9. ábrán). Mindkét terítő narancssárga selyemből való,²⁵ arany szalaggal szegve. A szószéktakaró téglalapalakú, s felső oldalán egy keskenyebb rész szalaggal elválasztódik a többlettől. Ez a keskeny rész borítja a szószék korlátját. Az asztalterítő kerek lapja körül — ugyanazon anyagból — széles fodor csüng alá. Mindkét terítón feltűnik néhány — látszólag megokolatlan — szerkezeti varrás, s méginkább az a körülmény, hogy néhány hímzésdíszítés a varrások mentén önkényesen szétvágatott. Véleményünk szerint ebből arra lehet következtetni, hogy a gyönyörűen hímzett sárga selyemanyag valamikor más célra készült, s hogy csak utólagosan alakítottak belőle templomi terítőket. Eredeti rendeltetését a szószéktakaróba hímzett két medaillon látszik felfedni. Ezeknek egyikében a széki gróf Teleki, másikában a bethleni gróf Bethlen család címerét látjuk, s a virágkoszorún kívül eső karikában a TELEKI JOSEF és BETHLEN KATA nevei olvashatók. (11. ábra) E címerek és tulajdonosaik behímzett neve nemcsak az ajándékozók személyét mondja meg minden kétséget kizáróan, hanem az ajándékozás körülményeire is világot vet. Ismeretes ugyanis, hogy a XVI.—XVIII. században a főrangú családok körében szokásban volt a menyasszo-

²⁴ Idetartozó adatait *Járay Márton* fogarasi ref. lelkes volt szíves számomra kimásolni.

²⁵ A leltárban említett „tafota“ anyagnév tehát többé-kevésbbé azonos jelentésű a mai „taft“ elnevezéssel, s ettől csak annyiban tér el, hogy vékonyabb és lágyabb, puhábban omló selymet értettek rajta.

nyok jegyszoknyáit valamelyik templomnak ajándékozni.²⁶ E szokásból talán következtethetünk arra, hogy a fogarasi terítők Bethlen Kata menyasszonyi szoknyájából alakítottak át. Katolikus adományozók köréből sok ilyen ajándékról van tudomásunk, s tudjuk azt is, hogy az ilyen ajándékozások alkalmával szokás volt az új pár családi címereit az anyagra ráhímeztetni. Arról, hogy kálvinista templomok is kaptak volna ilyen ajándékokat, mindeztideig nem volt tudomásunk, s ha feltevésünk beigazolódnak, Bethlen Kata fogarasi terítőinek nemcsak művészi, hanem művelődéstörténeti jelentősége is van. Bethlen Kata 1722-ben lett Teleki József felesége, de ez az eszményi boldog házassága mindössze tíz esztendeig tartott. Valószínű tehát, hogy a két sárga selyemterítő hímzése a század húszas éveinek elején készülhetett, mivelhogy sem Bethlen Kata e második házasságkötése előtt, sem pedig özvegyiségre jutása után nem kerülhetett rá a kettős címer. Ha a hímzés — mondjuk szoknyára, ruhára — valamivel korábban is készülhetett, nem lehetett idősebb pár évesnél, amikor új rendeltetésére átalakítva, a két címeres medaillont ráhímezték. Ennek ellentmondana az, hogy a hévíz egyház egy 1735-i leltári feljegyzése — mint már fennebb említettük — szintén szól egy ehhez hasonló (kettős címerű?) terítő ajándékozásáról. De amennyiben ez azonos a fogarasi terítővel, ez azzal volna magyarázható, hogy a terítőt csak ekkor, özvegyisége idején ajándékozta Hévíznek a nagyszony, s a címerek hímzése előbb készült. Fogarasra talán csak az ottani eltemetés gondolatakor került. A két címerkarikát kiterjesztett szárnyú, libegő angyal tartja és fogja össze (II. ábra), ami szintén a mellett szólana, hogy lakodalom alkalmára (emlékére) készülhetett. Végül keletkezése alkalmáról tanúskodik a hímzés minden egyházi vonatkozást nélkülöző, vidám, sőt dévaj díszítménykészlete, amiről nyomban szólunk.

A szószéktakarónak s az abrosznak — a medaillonoktól eltekintve — azonos a hímzészíve. A díszítmények a szegély mentén, egymás mellé helyezve, sort alkotnak, egyébként pedig az egész anyagon elszórtan jelentkeznek. Szabálytalan közökben, s a tárgy által megkívánt statikai helyzet és az arányok figyelembe nem vételével, változnak a kisebb és nagyobb díszítmények, amelyek tárgyak tekintetében a régi magyar hímzőművészet mindaddig ismeretlen szépségeit tárják elénk. Fantasztikus virágzó fákon ülő madarak, kúszó óriás-csigák, menekülő szarvast kutujával üldöző zöld vadász, nyulat kergető kopó, a félig madár, félig rovarfélére nyilazó indiánöltözetű szerecsen, párviadalra készülő sas és róka, botra támaszkodó medve, koronás, szájában virágágot tartó kígyó és méltósággal lépegető hosszúcsőrű strucc exotikus összevisszaságban a kor kedves, naiv, szalag-

²⁶ Néha valóságos versengés folyt az egyházak között egy-egy ilyen vagyoni érdekmunkáért. Így pl. Batthyány Adám generális leányának lakodalmakor a nagyszombati apátnőnek az örömapához intézett levelében ezt olvassuk: „Az édes kisasszony emlékezetéért az menyasszony szoknyáját adja nagyságod az mi szentegyházunkhoz... Hogyha az édes kisasszony menyasszonyszoknyáját más szentegyházhoz ígérte volna nagyságod, bár csak az alsó szoknyájára tegyen méltóvá minket.“ Közli Takáts S.: *A régi magyarok jókedve*. Budapest, 1921. 118–119. l.

csokorral összefogott virágaival, bőségszarúból előtörő szökőkúttal, érett és éretlen földieper között mászó bogárkával találkozunk, mint a nyugati rokokó hírnökeivel. (Az említett részletek némelyikét a 10. és 12. ábrán mutatjuk be, az eredetiről készült vízfestménymásolat nyomán.) Szegfűk, tulipánok, gránátalma- és egyéb virágok, lepkék és bogarak a természetben soha elő nem forduló szín- és alakváltozatokban tűnnek szemünkbe és illeszkednek stílusosan a valószínűtlen együttesbe. Mint egy szertefoszló álom töredékei lebegnek ezek a térben, s az összefüggést a készítő varázsvesszeje tudná csak megmutatni. De akármilyen elgondolásból is születtek meg e furcsa figurák, s még ennél is különösebb együttesük, bizonyos, hogy első rápillantásra elárulják a kort, amelyben selyemre vetődtek: a XVIII. század késő-barokk-chinoiserie stílusát. Az exotikum ekkor oly sűrűn szereplő elemei közül hozzánk csak az indiánruházatú szerecsen, meg a hosszúcsőrű strucc került el hírnöknek. A vadászjelenetek a francia szövött bútorbevonatok kedvelt díszítményei, s a szökőkúttal is ekkortájt találkozunk francia kertekben és francia textilmunkákon. Az egész terítő, mint tarka holmival telehintett szőnyeg, rögzítette a díszítmények libegését, naiv, mintegy akaratlanul látszó odaillesztését. A díszítmények maguk mind formai, mind színezésművi és technikai tekintetben bármely nyugati hímzsművel felvehetik a versenyt, s könnyen észbe ötlő az a feltevés, hogy ezt az egész munkát — éppen egyedülálló volta miatt — idegen mester kezének tulajdonítsuk. Ez ellen azonban nemcsak az szól, hogy — mint láttuk — Bethlen Kata műhelyéből sok egyéb kiváló hímzőalkotás is került ki, s hogy írásából kitűnőleg annyiféle (részben külföldi jellegű) fonalas munkát készített. Maga a munka szól magyar, azaz helyi, regionális volta mellett. A díszítmények ilyenfajta összeállítása ugyanis merőben ismeretlen nyugaton, azaz Francia- (s az akkor textilis téren hatása alatt álló) Németországban, ahol Bethlen Kata terítőinek mintaképet kereshetnők. Az ottani munkákon mindig szabályos közökben, tervszerűen ismétlődnek a mégoly fantasztikus, vagy naiv díszítmények elkeveredései, a szórt mintáknak ninesen (ugyanazon díszítményekből alakított) tömör sávot képező szegélye, s a tűfestésszerű árnyalásoknál a színek sokkal lágyabban folynak egybe, mint a mi terítőinken. E munka nemcsak gyakorlott tervezőre, hanem a színek és formák értékelését ismerő kiváló ízlésű mesterre vall. Nemcsak méretre változnak kellemesen a nagyobb és kisebb formák, figurák, hanem színre is. Az állatalakok barna tónusai a virágok vidám pasztell-színeivel váltakoznak, s külön-külön, meg együtt is hatásosan emelkednek ki a narancssárga alaphól.

Feltűnő, hogy a címerek körüli virágkoszorú nem azonos sem elemeiben, sem megformálásában a terítón egyébként szereplő virágokkal; ez a körülmény szintén arra vall, hogy a medaillonok nem készültek egyidőben a terítő szórt díszítményeivel.

Az elmondottakat összegezve, Bethlen Katának a fonalas munkák terén kifejtett tevékenységét igen jelentősnek mondhatjuk, mind e munkák sokféleségét, mind művészi színvonalát tekintve. Még akkor is, ha csupán a fennmaradt, s ma ismeretes — ezuttal feltárt — munkáit vesszük is figyelembe. Ezek között hímzései és csipkéi a legszámtottevőbbek. Munkásságának művészi értékelésében s akkori művelődésünkben elfoglalt helye kérdésében csak ezekre alapozzuk véleményünket, amelyet — remélhetőleg még napvilágra kerülő — munkái egyik vagy másik irányban természetesen módosíthatnak.

Talán nem szükséges bizonyítanunk, hogy Bethlen Katának nemcsak egyetlenegy hímzése volt az, melyet „maga tulajdon kezével varrott“, s ha nem tekinthetjük is a fent leírtakat mind sajátkezű munkáinak, mégis ő viseli valamennyiért a művészi felelősséget és ő érdemli ki velük csodálatunkat és elismerésünket.

Tárgyuk és anyaguk szerint Bethlen Kata e fonalas munkáit három csoportba oszthatjuk: 1. a fém- és selyemfonállal hímzett vászonterítők, 2. a rece- és vetélt csipkék, 3. a selyemalapra dolgozott színes hímzések csoportjába.

Számukat tekintve, kétségtelenül az első csoportba tartozó munkák fajtájából került ki legtöbb Bethlen Kata keze közül. Nemcsak az akkori mindennapi élet e téren igen jelentős szükséglete, hanem Bethlen Kata templomfelszerelő tevékenysége is erre mutat, nem szólva a rokoni kérésre készített és egyéb ajándékkendőkről. Annál sajnálatosabb, hogy éppen e kétségtelenül legmagyarabb munkái csoportjából — az egyetlen, nem hiteles gyulafehérvári abrosztól eltekintve — nem maradt ránk egy sem, avagy ismeretlenül lappang valahol. E kor ma is több százra tehető ilyenfajta erdélyi hímzésemlekeinek ismeretében mégis megkockáztathatunk néhány megjegyzést Bethlen Kata e hímzett keszkenőivel kapcsolatban. Jól tudjuk, hogy ekkortájt, a XVIII. század húszas éveitől fogva, bizonyos elváltoztatások kezdenek e hímzéses keszkenők hímzésstílusában mutatkozni. A több mint másfélszáz évi gyakorlat után most is változatlan a díszítmények témaköre és térbeni elrendezése, amiről fennebb már szóltunk. De a rajz tiszta, világos és határozott vonalai a barokkos mozgalmasság és díszítményhalmozás következtében sokat szenvednek, másrészt pedig a kidolgozás terén is mutatkoznak a lassú elcsökevényesedés bélyegei: a díszítményeknek csupán körvonalait varrják ki s a felületeket betöltetlenül hagyják; egyes elemeket, (pl. leveleket, stb.) fokozatosan sablonizálják és már csak jelzik a formákat. Bethlen Kata hímzéseiben bizonyára nem találjuk meg e jellegeket. Aki a kivitelezés lelkiismeretes pontosságára oly nagy gondot fordít, aki a felhasználandó fonál tekintetében nem hajlandó engedményekre, annál pongyola munkáról aligha lehet szó. Elnagyolást, a díszítményt csak „jelző“ munkát egyéb fajta hímzésművei között sem találunk. A barokkos dagályosságtól, pátosztól pedig bizonyára époly mentek voltak hímzései, mint a féktelen lendülettől, mozgalmasságtól.

Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint munkáinak másik része: a

recék és vetélt csipkék csoportja. Ezeket a kevés eszközzel való hatásos bännitűdás jellemzi, a kiegyensúlyozott, nyugodt előkelőség, s nem korának sok talmi csillogása. A vonalak vezetnek és nem ragadnak el, a színek gyönyörködtetők és megnyugtatók, de nem elkápráztatók. A becsületesség és őszinte nyíltság, ami Bethlen Kata minden más tettét jellemzi, hímzéseinek is uralkodó vonása. Annak az igazi előkelőségnek a megnyilvánulása, amely nem látszatra, hanem valódi szépségre törekszik. — A recék kiválóan szép mintázata mellett a vetélt csipkék jelentősége lényegesen kisebb: szerényebb mintázatuk, általános formai és technikai megoldásuk nem meglepő. Egyedül a színek finom összhangja vall itt is avatott mester kezére.

Bethlen Kata nagyvonalú egyénisége, sokoldalúsága kizárja azt is, hogy egyetlen stílus béklyóiba szorítsa művészi tevékenysége minden megnyilvánulását. A narancssárga selyemre dolgozott sokszínű hímzés játszi kedvessége, naiv bája és közvetlensége, úgy látszik, lekénnek megint más húrjait rezdítette meg. Lényének sokoldalúságát dícséri, hogy a könnyedség és valószerűtlenség e tárgykörében is époly művészi tökélyre sikerült szert tennie, mint az evangélisták méltóságteljes jelképalakjainak megformálásában. Éppen ez a munkája bizonyítja, hogy Bethlen Kata tevékenységét a fonalas munkák terén is ugyanaz az erős értelmi érdeklődés jellemzi, ami könyvgyűjtő szenvedélyének lehet az alapja, s amely arra indítja, hogy az újdivatú magyarországi pártatformát háromszor sem sajnálja elkérni.

S ugyanakkor naplójában, imádságaiban a világ javainak hívságos voltáról elmélkedik: „Műlandók 's hamar el-veszthetők voltak, 's már oda-is vagynak.“ Kora e pietisztikus gondolatvilága hímzsműveiben nem sok nyomot hagyott. Nem volt puritán a szó mai szabványos értelmében, szigorú hitbuzgósága és a világ javainak megvetése nem akadályozta abban, hogy egyháza templomait a lehető legszebb, ízlése szerint legkiválóbb és mindenképpen a kor divatjának megfelelő textiltípusokkal ékesítse fel. Mint minden nagy szellem, nemcsak hordozta magában az ellentétet, hanem egyesíteni és egyeztetni is tudta őket, gyümöleszötetően és mások javára, gyönyörűségére.

Hímzsművei is annak mutatják, aminek minden más ténykedése: műveltségében európai, szemléletvilágában és kötelességvállalásában magyar úrnak, — s e mellett minden szépért, jóért lelkesedő aszszonyak.

PALOTAY GERTRUD.

Újabb adatok legrégebb bibliafordításunk eredetkérdéséhez.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban őrzött Aporkódex fordításszövegének, valamint a Bécsi és Müncheneri testvérkódexben fennmaradt bibliai töredékeknek eredetkérdése több mint száz esztendőös *multra* tekint vissza.¹ Az eddig végzett eredetkutatások, a tapogatódzás korának bizonytalan következtetéseit nem számítva, három egymással homlokegyenest ellenkező vélemény kialakulását eredményezték: a huszita,² a premontrei³ és a bencés⁴ szövegeredet elméletét.

Eredetkutatóink véleményüket a fenti három fordításszöveg nyelvi sajátosságainak és avult szókincsének összevetésével,⁵ bizonyos reánk maradt adatok összeegyeztetésével,⁶ ezeknek az adatoknak a három testvérkódex fordításszövegére való vonatkoztatásával,⁷ a

¹Tudományos Gyűjtemény, 1835. II. 116. l. Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1852. I.

²*Nyelvtörténeti újdonságok*. M. Nyelvőr, 1884. 520. l. Sándor József: *A Bécsi és Müncheneri kódexek eredetéről*. M. Nyelvőr, 1892. 21. és 124. l. Zolnay Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894. III. l. Horváth Cyrill: *Hussita emlékeink*. Irodalomtört. Közl. 1896. I. l. Melich János: *A bécsi és müncheni kódex írói*. M. Nyelvőr, 1898. 358. l. Császár Ernő: *A magyar protestáns zoltárköltészet a XVI. és XVII. században*. Irodalomtört. Közl. 1902. 35. l. Simonyi Zsigmond: *Die ungarische Sprache*. Strassburg, 1907. 119. l. Mészöly Gedeon: *Legrégibb bibliafordítónkról*. M. Nyelvőr, 1917. 35. és 71. l. Tóth Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917. Waldapfel József: *Legrégibb bibliafordításunk*. Irodalomtört. Közl. 1927—28. 96. l.

³Timár Kálmán: *Káldi György a legrégebb magyar bibliafordításról*. Irodalomtört. Közl. 1927—28. 270. l. Timár Kálmán: *Magyar kódex-családok*. Irodalomtört. Közl. 1929. 16. l. Timár Kálmán: *Magyar kódex-családok*. V. közl. Irodalomtört. Közl. 1929. 146. l. Timár Kálmán: *Legrégibb bibliafordításunk eredete*. Irodalomtört. Közl. 1932. 98. l. Timár Kálmán: *Zoltárfordítás nyoma a Bécsi és Müncheni kódexben*. Irodalomtört. Közl. 1936. 6. l.

⁴Irodalomtörténeti Füzetek, 9. sz.

⁵Horváth Cyrill id. m. Sándor J. id. m. Simonyi Zs. id. m. Simonyi Zs.: *A Halotti Beszéd tájnyelvi sajátosságai*. M. Nyelvőr, 1880. 146. l. Erdélyi Lajos: *Legrégibb Bibliánk nyelvjárásához*. M. Nyelvőr, 1912. 146. l.

⁶Horváth C. id. m. Timár Kálmán: *Káldi György a legrégebb magyar bibliafordításról*. Irodalomtört. Közl. 1927—28. 270. l.

⁷Melich János, id. m.

Müncheni-kódex naptárkerekével,⁸ bizonyos érzelmi okok időszerűségére való utalással,⁹ hiányzó istentiszteleti szövegszükségletek pótlására való hivatkozással,¹⁰ más kódexsel való összehasonlítás és egyeztetés segítségével¹¹ bizonyították.

Az eredetkutatás tekintetében a fordításszöveg keletkezésének homályára — a fenti vizsgálódási és bizonyítási módszerektől eltérően — talán némi fényt vet a szöveg tartalmi és szövegkritikai vizsgálata.

*

A fordítás módja, azaz a magyar szövegnek a latin eredetihez való viszonya azt bizonyítja, hogy az első magyar bibliai töredékeket nem husziták fordították magyarra.

Az Apor-kódex zsoltár- és himnuszfordításában az eredeti latin szöveggel, a Vulgatával, ellentétben betoldásokat találunk:

a) „*Eghaznak zaua Cristosrol*“ (62. zs. 1. v.) Sem a Vulgatában, sem a későbbi fordításokban nem fordul elő.

b) „*nepnek zaua cristosnak getrelmerol*“ (63. 1.) Csak az Aporban.

c) „*Az apastaloknak zauok midon xps zenuedet*“ (59. 2.) Csak az Aporban.

d) „*zent pal apastalnak zaua cristosrol*“ (60. 1.) Csak az Aporban.

e) „*Te zent templomodtol*“ — „*A templo tuo*“ (67. 30.)

f) „*Ki erezted földi czudakat es menn' ielensegeket*“ — „*Emisit signa prodigia*“ (134. 9.)

g) „*Te neued tiztessegere mv lelkonknek vduossegere es te zenth eghazadbely huuoknek oregboletekre Amen*“ (Hymnus quadragesimalis.) [Ez a versszak, melynek eredetije ismeretlen, valamennyi fordításból hiányzik.]

h) „*Dicoseg neked vram ki fel koltel halottaibol ataua es zenth lelekkel mend orokkal orokke Amen*“ (Hymnus pascalis.) Latin eredetijében ez a versszak hiányzik.

A fenti idézetek bizonyossága szerint a zsoltárfejeket nem fordíthatták husziták, mert ők nem hittek sem az egyház mindenhatóságában, sem Krisztus földi szenvedéseiben, sem a szentekben, sem a földi csodákban vagy mennyei jelenségekben, sem a Szent Lélekben. Következésképp nem is toldhattak a szöveghez éppen olyan tartalmú részeket, amelyek vallásos felfogásukkal gyökeresen ellenkeznek. Ugyanakkor a himnuszfordítások olyan részekkel bővültek, melyek a negyven-napi böjt s a húsvéti ünnepek áhitatát — a huszita felfogással éles ellentétben — még jobban hangsúlyozzák.

A betoldásokon kívül kihagyásokkal is találkozunk, azaz olyan szókkal, kifejezésekkel vagy éppen egész mondatokkal, melyeket a fordító a Vulgatából nem fordított magyarra.

⁸ Szily Kálmán, M. Nyelv. 1907. 201. l. Timár Kálmán: *Magyar kódex-családok*. Irodalomtört. Közl. 1929. 16. l. Waldapfel J. id. m.

⁹ Horváth Cyrill, id. m. Császár Ernő, id. m.

¹⁰ Waldapfel J., id. m. Mészöly Gedeon, id. m.

¹¹ Timár Kálmán: *Magyar kódex-családok*. Irodalomtört. Közl. 1929. 16. l.

a) „a mezeikben“ (77. 12.) — „in campo *Taneos*“. (A Döbrentei és Keszthelyi-kódexben „*Taneos* mezeiben“).

b) „quia testimonia tua, meditatio mea est. Super senes intellexi“ (118. zs. 99. v. II. része és a 100 v. I. r.). Ez a kihagyás tévedés eredménye. A fordító tekintete az „intellexi quia“ szók lefordítása után a két sorral előbb levő ugyanazon két szóra esett s onnan folytatta tovább a fordítást, elhagyván így a fent idézett részt.

c) „Sperabam vsque ad mane, quasi leo sic contriuit omnia ossa mea: de mane vsque ad vesperam finies me“ (Ego dixi 13. s.). Kimaradt az Apor szövegéből.

d) „electi principes eius submersi sunt in Mari-rubro“ (Cant. Domino 4. s.) szintén kimaradt.

A kihagyott részek nem olyan tartalmuak, hogy a fordító szántszándékkal hagyta volna ki azokat. Tévedésből vagy sietségből kifejtette. Ebben a tekintetben a Vulgata és az Apor szövege között lényeges eltérés nincs.

A betoldásokon és a kihagyásokon kívül itt-ott kisebb eltéréseket is találunk. Gyakori az I. és II. személyű személyes, illetve birtokos névmás felcserélése: „kik guloltek *tegedet*“ — „qui oderunt *me*“ (68. 15.); „Gondoltam *te* vtaidat“ — „Cogitau*i* vias *meas*“ (118. 59.). Jellemző, hogy az Apor zsoltsárszövegének fordítója a nem keresztény népeket pogányoknak tekinti: „pogánoknak minden isteni“ — „omnes dii Gentium“ (95. 5.) [A Keszthelyi kódex és Károli szövege is *pogány* szóval fordítja a latin *gentium*-ot, *nép* vagy *nemzet* szóval Péchy Simon és a Döbrentei-kódex]. Az Apor szövegének fordítója néha általánosít: „ki meg vert sok *nemzeteket*“ — „qui percussit *reges magnos*“. Ezek az eltérések is, tartalmukat tekintve, elhanyagolhatók.

Az említett betoldásokon, kihagyásokon és eltéréseken kívül a magyar és az eredeti szöveg teljesen egyezik. A fordítás tehát szolgálai, szószerinti.

Fordításirodalmunk első korszakában, amikor az Apor szövege készült, a fordítónak tiszteletben kellett tartania a latin kánoni szöveget. Attól még azzal a céllal sem térhetett el, hogy szabadabb, könnyedébb, magyarosabb fordítást adjon. Fordítónk a szószerinti szöveg-visszaadás hűségét annyira túlozta, hogy a Vulgatából még a zoltárcímeket, sőt a zoltárfejeket is lefordította. Természetszerűleg ez a latin betűhöz való szolgálai ragaszkodás összetörte a magyar szöveget. A fordító, nem térhetvén el az eredeti szöveg betűjétől, gyakran nehéz helyzetbe került, különösen ott, ahol a Vulgata szövege is homályos és értelmetlen volt. Nem igazította ki az értelmetlen részeket, nem pótolta újjal a zavaros mondatot, nem töltötte be a hézagokat, végül nem több, hanem csak egyetlen szövegből: a kánonikus Vulgatából fordított. Fordítása ezért részben homályos, egészében idegenszerű. (Szövegünk a következő helyeken teljesen értelmetlen: 57. zs. 8. v., 10. v., 14. v., 63. zs. 4. v., 67. zs. 7. v., 67. zs. 18. v., 73. zs. 2. v.). A szöveg homálya elsősorban abból ered, hogy fordítónk a körülírás használatától vonakodik. Inkább ezt írja: „Jelentettel te nepednek

kemeneket“ — „Ostendisti populo tuo *dura*“ (59. 5.) [Károlinál *nehéz dolgokat*, Péchynél *kemény sanyaruságokat*]. A körülírás helyett néha új szót alkot: „Sosolatba“ — „in salsugine“ (106. 34.). A homály gyakran a fordító tévedéséből származik: „fel magaztetik o *haba* libanusnak felette“ — „superextolletur super Libanum *fluctus* eius“ (71. 16.) [Melich János szerint¹² az Apor fordítója a *fructus* szót összetévesztette *fluctus*-szal. Ez a feltevés valószínűtlen. A Vulgata 1555. kiadásában a *fluctus* szó mellett ezt a nyomtatott lapszéli bejegyzést olvashatjuk: „legendum fructus“. Következésképp a Vulgatában is eredetileg *fluctus* volt.] Továbbá az *aranea* (pók) szót *arena* („fouen“) szóval (89. 9.); a *tempora* (idők) szót *tempora* („fultoimnek“) [131. 5.] szóval fordította.¹³ Ugyancsak a szószerinti szövegfordítás eredménye fordítónk nyelvének magyartalansága. Találunk latinizmusokat: „*fordeita zarrazba*“ — „*conuertit in aridam*“ (65. 6.); „*atta mozdolatba*“ — „*dedit in commotionem*“ (65. 9.); „*fogtad afogsagot*“ — „*cepisti captivitatem*“ (67. 19.). Fordítónk a határozószóknál sem követi nyelvünk szellemét: a latin átható igéket megtartja, néha latin esetével együtt átveszi, pl. „*eskeznek o bele*“ — „*in eo*“ (62. 12); „*ellensegekbol o tollok*“ — „*ex inamicis ab ipso*“ (67. 24.). A latin kötőszókat szolgailag fordítja, még ha összetételben is vannak: „*valobizon*“ — „*veruntamen*“ (90. 8.); „*azert hog*“ — „*pro eo vt*“ (108. 4.). A prepozíciókat a latin nyelv szellemében használja: „*Napot kiralnak nap felett toldaz*“ — „*Super dies*“ (60. 7.); „*nepekben, nemzetekben*“ — „*in populis, in gentibus*“ (56. 10.). A névmások használatában is magyartalan: „*te meg acz egmendenek*“ — „*tu reddes vnicuique*“ (61. 13); „*egembe*“ — „*simul*“ (68. 1.). A melléknévi igeneveket szóról-szóra ülteti át: „*oruendeztek vagonk*“ — „*delectati sumus*“ (89. 14.), „*iol turok leznek*“ — „*bene patientes erunt*“ (91. 15.). 26 latin szót nem tud lefordítani s ezeket mégis úgy ragozza, mintha magyar szók lennének. Végül olyan elavult és új szavakat használ, melyeknek nagy része sem a korabeli, sem a későbbi fordításokban nem fordul elő.

A fordító tehát az Apor-kódex zsoltár- és himnuszfordításainak homályos és magyartalan szövegében a Vulgatának, azaz a római katolikus egyház által helyreállított hivatalos és kötött szövegnek szószerinti hasonmását adta. Irodalmunk történetében az Apor-kódex zsoltárfordítása előtt sokkal korábbi fordításszövegekben jóval gördülékenyebb, világosabb és magyarosabb nyelvezetet is találunk. A fejlődés során az Apor fordítása csak úgy maradhatott elszigetelt jelenség, hogy ha azt a hivatalos egyház parancsa és rendelkezései szerint végezte egy megbízott fordító.

Ugyanezt a feltevést igazolja kódexünk szövegének világnézeti és dogmatikai vizsgálata. A fordító nem lehetett huszita, mivel munkája huszitaellenes felfogást tükröz.

¹² Melich János: *Kódexeink zsoltárfordításaihoz*. M. Nyelv, 1903. 311. l.

¹³ U. az.

Isten szerinte: „*felelmes* minden isteneknek felette“ — „*terribilis est super omnes deos*“ (95. 4.) [Károli bibliájában „*tisztelendő* minden istenek felett“]. Fordítónk a Vulgata szövegén áttetsző ősbabiloni mitológikus istenségnek, Marduknak, képét idézi elénk. (Marduk félelmes, mert istenek istene.) Ezt az istenszemléletet így fejezi ki: „ki... egenes lezen vrral *isten fia* kozot“ — „*quis... similis erit Deo in filiis Dei*“ (88. 7.) [Károli az idegen istenek képzete helyett „*az erőseknek fia*“-ról beszél.] Fordítónk felfogása szerint Istent udvarában védőszellemek veszik körül: „*Vallat es Zepsego zemele elot: zentseg es nagsag*“ — „*Confessio et pulchritudo in conspectu eius: sanctimonia et magnificentia*“ (95. 6.) [Károli bibliájában Isten mellett *erősség és méltóság* áll.]. De Isten személye körül fordítónk gonosz szellemeket is talál: „*ordog all'on o iogia felol*“ — „*diabolus stat a dextris eius*“ (108. 6.) [Károlinál *ellenesség* álljon az ő jobb keze felől], [Jahwe-t is udvarában idegen istenek, továbbá védő és ártó szellemek vették körül.] Az Apor szövegének fordítója vallja, hogy a világot isten teremtette, de a teremtés munkáját szerinte is kemény küzdelem előzte meg: „*Te vralkodol tengeri hatalmon... Te kedig alaztad mikent sebhetted a keuelt: Te karodnak kedig tehetsegeben el uesttetted te ellensegeidet*“ — „*Tu dominaris potestati maris... Tu humiliasti sicut vulneratum superbum: in brachio virtutis tuae dispersisti inimicos tuos*“ (88. 10–12.) [Károli *tengeri hatalom* helyett úgy fordította, hogy Isten *kevélységen* uralkodik és nem a *keuelt*, hanem az *Egyiptombelieket* büntette meg.] Az Apor szövege Isten győzelmét jobban hangsúlyozza, mint a Vulgata. Istennek a teremtést megelőző s a mítikus szörnyekkel folytatott küzdelmét ismét úgy tekinthetjük, mint az istenharc babiloni jelenetét, mely Marduk fölényes győzelmével végződik. Ez az istenszemlélet pedig gyökeresen ellenkezik a husziták vallásos világnézetével. A husziták mindenben szakítottak a hagyományossággal, elvetették a fölösleges és szükségtelen külsőségeket. Leegyszerűsítették a vallást, eldobták annak minden mítikus vonását. Egyedül Istent tisztelték és imádták, s hozzá úgy közeledtek, mint a csendes, tiszta és erkölcsös élet forrásához.

A fordításszövegben fellelhető **ember** még kevésbé egyezik a huszitáknak az emberről alkotott valláserkölcsei felfogásával. A fordítás embere gyönyörködik, ha társainak szenvedését, bűnhődését, megtorlását láthatja. Még ott is embertársainak kárán örül: „*ó zapiokat meg zegi vr*“, ahol a Vulgata is: „*molus leonum confringet dominus*“, Károli is oroszánokról beszél: „*oroszánoknak zápfogaikat rontsd meg Uram*“ (57. 7.). Kívánja ellenségeinek halálát: „*ehet zenueggenek ment ebek*“ — „*famen patientur vt canes*“ (58. 15.) [Károlinál enyhébb a bosszúállás hangja, „*ugatnak, mint az ebek*“]. Az ember nemcsak társát vádolja, hanem Istent is megtagadja, hogy nehéz jármot tett nyakára és feneketlen mocsárba döntötte: „*Vittel munket torbe... Vettel torodelmeket mu hatonkra. Vettel nepeket mu feienkre*“ — „*Induxisti nos in laqueum, posuisti tribulationes in dorso nostro, imposuisti homines super capita nostra*“ (65. 11–12.) [Károlinál: „*Bévittel minket a hálóba,*

megszorítottad a mi derekainkat. A mi fejünkre ültetéd az embereket.“] Ez a viszony Isten és ember között mindenben a zsidóság ősvallásának befolyását tükrözi. (Izrael népies vallásában is a hívők mindenben Jahwehoz menekültek. Jót és rosszat egyaránt ő hozzá vezettek vissza.) Ez az Isten és ember között levő viszony sem felel meg a husziták felfogásának, kik egyedül Istennek, mint egyetlen védő és segítő atyának hatalmát hirdették. De a fordító emberszemlélete is ellenkezik a huszitáknak az emberről vallott meggyőződésével: „Nullum hominem debere occidi“.¹⁴ Felfogásuk szerint senki sem lázadozhat Isten ellen, mivel „Omnes homines sunt dampnati“.¹⁵ A husziták embertársaikat szerették és megbecsülték: „Vocando se fratres de lege divina“.¹⁶

Az Apor szövegében mindössze kétszer fordul elő **Krisztus** neve. Ezek a részek is világosan feltüntetik a Krisztusról alkotott felfogás jellegét: „tekencz te cristosodnak orcziara“ — „respice in faciem christi tui“ (83. 10.) [Károli Krisztus nevét „a te megkent Királyod“ kifejezéssel fordítja.] Jellemzőbb az alábbi idézet: „eltauoztattad te cristosodat... es o sanctuariomat meg ferteztetted: Megtorted mend o souenit... El ragadoztak otet vton menden iarok... es meg vigaztaltad o menden ellensegit... es nem lottel o neki segedelm hadban... es o zekit foldre vetted: Meg kussebeitetted o ideinek napit: meg ottotted otet alazattal“ — „distulisti cristum tuum... prophanasti in terra sanctuarium eius: Destruxisti omnes sepes eius... diripuerunt eum omnes transeuntes viam... laetificasti omnes inimicos eius... non es auxiliatus in bello... sede eius in terra collisisti: Minorasti dies temporis eius: perfudisti eum confusione“. (88. 39—46.) Fentiekből kitűnik, hogy Krisztus leszállott a földre, szenvedett, megaláztatott, ellenségei által megverettetett s végül meghalt. Ezzel ellentétben a husziták Krisztusról ezt vallják: „Dicunt, Christum non esse veraciter passum, neque uere mortuum“.¹⁷

Szűz Máriáról fordítónk az alábbi képet festi:

a) „zarmazek... a zuz ananak tiztasagus lakodalmabol ky eros hatalmanak menden terdek le haitatnak mennyek es földiek zerelmes alaztodattal vallak“ (Conditor Alme 5—7. sor).

b) „Istennek zenth anya.. Mútsassad te magadat ananknak.. Eggetlen eg zuz keges mendenek kozot“ (Ave Maris stella 5—7. sor.)

c) „Ki miat a *zuz* sem ehezik“ — „Per quem nec *ales* esurit“ (Solis Ortus 10. sor.). Az Apor szövegének fordítója még ott is Szűz Máriáról beszél, ahol a latin eredetiben a szent szűz nevének semmi nyoma. *Ales* szót hibásan *zuz* szóval fordítja. Tévedésében követte a Döbrentei- s a Keszthelyi-kódex másolója is, de a Festetich-kódex írója helyeshítette a mondatot: „Ky myatt *madar* sem eheuzyk“. Ez a

¹⁴ Tóth Szabó Pál id. művében a magyarországi husziták tanai a feren-
csek feljegyzése szerint, 434. l.

¹⁵ U. az. 434. l.

¹⁶ U. az. 436. l.

¹⁷ U. az. 435. l.

Máriakép a tisztaság, a kegyesség, az anyaság jelképe s mint ilyen hódolat, hála és imádat tárgya. A husziták azonban Szűz Máriát nem tisztelték: „Prohibent venerationes gloriose Virgini Marie et aliis sanctis exhiberi dicentes, quod solus Deus est adorandus et colendus“.¹⁸

Fordítónk a **szenteket** is tiszteli, létezésüket hiszi:

a) „melleket hu *zenth dauid* enekle“ (Vexilla regis).

b) „mert zol bekesseget a nepenek: Es o *zentire*“ — „quoniam loquetur pacem in plebem suam et super sanctos suos“ (84. 9.) [Károli elkerüli a szentek fogalmát „mert békességet szól az ő népének és az ő *jótéteményeinek*“.] Ezzel szemben a husziták a szentekről ezt hirdették: „Dampnant quoscunque venerantes reliquias sanctorum. Deludunt miracula que, fiunt ad invocationem sanctorum et trufant de eis. Beatum Benedictum et alios sanctos... Dampnant eternaliter“.¹⁹

Az Apor zsoltár- és himnuszfordítója **énekkléssel** dicsőíti az Istent: „eneklek Jacob istennek“ — „cantabo Deo Jacob“ (74. 10.) s bizonyos napokon **ünnepli** „te innepednek kozepette“ — „in medios solemnitatis tuas“ (73. 4.), habár a Vulgata nem határozott ünnepnapokról beszél. Istent **böjttel** is magasztalja: „isten halgasd meg... siralmas onzollatonkat ez neguon napi zenth beitolkben“ (Hymnus quadragesimalis) vagy „En terdeim meg betegoltek boitol“ — „a ieiunio“ (108. 24.) [Károli a böjt fogalmát *étlenséggel* helyettesíti]. Az Apor szövegében megtalálható a **kereszt** és **ostya** tisztelet is: „a kereztnek titk zenth sege fenlik“ (Vexilla regis) és „Oh bizon melto zenth osta“ (Christo cantamus). Végül fordítónk **egyházához** is hű: „Teged feldnek kereksegeben zenth eghaz wal“ (Te Deum II.). A husziták a fenti dogmatikus előírásokat elvetették: „Diuinum officium et cantum ecclesiasticum negant et derrident. Nullum festum colunt praeter diem dominicum. Ieiunia non curant. Non obediunt... alicui ecclesiastice potestati“.²⁰

Az Apor-kódex zsoltár- és himnuszfordításának szövegében egy olyan kezdetleges vallási világnézet heve és őszintesége verődik vissza, mely inkább a korabeli hivatalos katolikus világszemléletnek, mint a leegyszerűsített s minden külsőséggel harcoló huszita szellemnek felelt meg. A huszita fordító magasabb válaszfalat emelt volna az egykori és korabeli hitvilág közé, mint ahogy ezt Károli Gáspár tette. Viszont az Apor szövege ősmitológiai képzeteket tükröző világnézetet sugároz, ami csak azzal indokolható, hogy a korabeli római katolikus egyház a fordítást csak a hagyományok pontos és betűszerinti követésével s a kánonikus Vulgata szövegének szó szerinti átültetésével engedélyezte.

Az eredet kérdését szövegkritikai szempontból vizsgálván, éppen azokat a huszitákra nézve legkényesebb részeket válogattuk ki a fordítás szövegéből, melyekkel szemben a huszita felfogású fordítónak föltétlen állást kellett volna foglalnia (mint Károli Gáspárnak), ha

¹⁸ U. az, 435. l.

¹⁹ U. az, 434—435. l.

²⁰ U. az, 434—436. l.

gondolatilag nem is, azaz a biblia eredeti szövegének tudatos megváltoztatásában, de legalább érzelmileg, vagyis a gondolatok kifejezésében, a felfogásbeli ellentétek áthidalásában, a vallási világnézet személyes kidomborításában, egyszóval a fordítás egész szellemében. A fordításban a husziták tanaival éles ellentétben a vallási tanok letagadhatatlan katolikus tisztelete, a katolikus hitvilág lépten-nyomon előretörő ereje, a sorok közé iktatott betoldások, kihagyások, az itt-ott mutatkozó eltérések s végül a fordítás módja, azaz a Vulgata hitelesített szövegének merev, szószerinti átültetése arról tanuskodnak, hogy a fordítást nem végezhetette más, mint maga a hivatalos római katolikus egyház.

DR. DEBRECZY SÁNDOR.

Ifjú Hertel Péter és Balási késcsináló Jakab özvegyének sírverse.*

(1647.)

A kolozsvári házsongárdi temetőben a többek között van egy, eddigelé ismeretlenül lappangott, koporsó-formára faragott sírkő.¹ Ez mind az alatta nyugvókért, mind pedig a rája vésett szép versekért megérdemli, hogy megmentessék a pusztítástól, amely egyre-másra semmisíti meg a még meglevő néhány régi emléket.

A köre két vers van felvésvé, két halott emlékére. Ezek pedig közel-egykorúak, sőt egy és ugyanannak a költőnek a művei. De hogy mégis melyik a régebbi, azt magáról a kőről eldönteni nem lehet, minthogy csak az egyik, az ifjú Hertel Péteré van évszámmal: 1647-tel megjelölve.

A sírmlék déli lapján, a férfit megillető férőhelyen, a következő vers betűzhető ki:

EL MVLT [élet] VTAN IOVENDO VILAGBA VIGIAZVAN
IT HERTEL PETER NYVGODALOMBAN VAGION.
NEM SOK EZTENDÖK. HVZ FELET HATRA VIRÁGZOK
ISTENESEN MVLOK EOROK ÉLETRE FOLYÓK
NEMES HAZAIANAK IGY SZVLETVEN EOROMERE
IFIIV HERTEL PETER NEM VEZ EL HIRE NEVE
CSENDESEN AZ FOLDBEN TESTET NYVGOSSA KOPORSO
LELKE VIGAD MENYBEN MERT AZ EOROKKE VALO
EL FOGY SIR HALOMIS FELTAMAD MINDEN HALOTTIS
EZ HOLTIS FEL KEL. KELY FEL EOROMRE TESIS
ANO D. 1647 DIE 5 APRILY.**

* Részlet *A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei* című kéziratos munkából.

¹ I. osztály C. tábla 263. és 297. számú sírok között koporsó-formára faragott mészkőtömb. Gondos, jó munka, ép, bár meglehetősen kopott állapotban. Déli lapjának elején reneszánszpajzsban H P betűpár.

** E feliratot a mai helyesírásra így írnök át:

Elmult [élet] után jövendő világba vigyázván,
Itt Hertel Péter nyugodalomban vagyon.
Nem sok esztendők: hűsz felett hatra virágzók,
Istenesen múlok, örök életre folyók.
Nemes hazájának így születvén öröme
Ifjú Hertel Péter nem vesz el híre-neve.
Csendesen az földben testét nyugossza koporsó,
Lelke vígad mennyben, mert az örökkévaló.
Elfogy sírhalom is, feltámad minden halott is,
Ez holt is felkel: kelj fel öröme Tésis!
Anno D(omini) 1647 die 5 Aprilis[s].

Ki volt ez, a hazájának, már tudniillik szűkebb hazájának: városának öröme, reménysége, 26 éves korában elnyugodott ifjú Hertel Péter, — személy szerint biztosan megállapítanunk ma még nem sikerült, de családjára vonatkozólag van egynehány adat, amely azt a hétköznapinál jóval magasabbra kiemeli.

Ugyanis a Hertel-család Kolozsvár törzslakói közé tartozott. Nevére a XVI., sőt a XVII. század folyamán is reá akadunk.² De ezeknél az elszórt adatoknál mindenesetre jelentősebb az a néhány sor, amelyet Bogáti Fazekas Miklós költő öröknaptárába 1582. március 28-i keltezéssel jegyzett fel ilyenformán: *David Hertelius, Francisci Davidis filius, iuvenis natus 22 annos, moritur inter 9. et 10. horam antemeridianam in patria Claudiopoli cum conterritu et moerore multorum bonorum, quorum ille spem deseruit. 1582.*³ Ezen az alapon elindulva, Kanyaró Ferenc a megnevezett Dávid Ferencet, a Hertel Dávid apját, teljesen azonosítja a nagy unitárius reformátorral.⁴ Borbély István megkíséرتi ugyan e fölött kételyét kifejezni, de a kérdést ő nem dönti el.⁵ Ezzel szemben azonban Kanyaró megállapítását elfogadja Trócsányi Zoltán⁶ és Zoványi Jenő is.⁷ Magyarozatuk pedig mindenesetre nagyon tetszetős, már csak azért is, mert Dávid Ferenc köztudomásúlag kolozsvári polgárcsaládból származott, de eredetéről mégsem tudtunk semmit apja keresztnevén és foglalkozásán kívül.

Ezenkívül mint különösen figyelemreméltó körülményről emlékezünk meg, hogy az 1582-ben, 22 éves korában elhunyt Hertel Dávid éppen olyan kiváló ifjú lehetett, mert éppen olyan megrendülve emlékezik meg róla a költő, Bogáti Fazekas Miklós, mint amilyen szomorú szívvel írja meg sírversét 65 év múlva a XVII. századbeli ismeretlen költő, a 26 éves korában elnyugodott Hertel Péter emlékére.

A másik adat Heltai Gáspárhoz, Kolozsvár reformátorához, a tudós íróhoz, könyvnyomtatóhoz viszi vissza a Hertel-család rokonsági kapcsolatait. Kanyaró idézett munkájában a Hertel-családot a Helterrel, vagyis Dávid Ferencét a vele szoros barátságban levő Heltai Gáspáréval azonosítja, — de ennek tarthatatlanságát már Borbély István kimutatta fent idézett dolgozatában azzal az egyszerű indokolással, hogy a városban mindkét család neve egyidőben külön-külön is többször előfordul. Ennél azonban sokkal lényegesebb, hogy a Jakab Elek által gyűjtött Heltai-adatok között 1587-ben reátalálunk idősebb Heltai Gáspár leányára: Borbálára, akit ebben az időben mint Hertel Péter özvegyét említik.⁸ Ezek után tehát, ha az 1647-ben eltemetett Hertel Péter ifjúnak, vagyis ifjabbnak mondatik, majdnem bizonyos ebből, hogy apját is Péternek hívták, aki a nevét hasonlóképpen az apjától örökölhette. Igaz ugyan, hogy Jakab egy helyen azt állítja, hogy

² Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. 157., 189., 241., 245., 320., 338., 561. l. Borbély István: *Heltai Gáspár*. 5. lapon jegyzetben és Kolozsvár polgárainak adójegyzékei az állami levéltárban Kolozsvárt.

³ Keresztény Magvető 1902. évf. 265. lapján közölte Pokoly József.

⁴ Kanyaró Ferenc: *Dávid Ferenc*. 4. l. és Keresztény Magvető 1902. évf. 267. l.

⁵ Borbély I. id. m. 5., 6. lapján jegyzetben.

⁶ Trócsányi Z.: *Dávid Ferenc nevééről*, Magy. Nyelv 1915. évf. 223—224. l.

⁷ Zoványi J.: *Adatok a magy. protestantizmus múltjából*. Prot. Szemle, 1916. évf. 47—48. l.

⁸ Jakab E.: id. m. II. 320. és 341. l.

özvegy Heltai Borbála az 1587. évben — úgy látszik — magtalanul halt meg.⁹ Véleményét azonban csupán arra alapítja, hogy az apjától örökölt nyomda nem az ő utódaira, hanem hugára: Annára, Hosszú Tamás (?) kolozsvári királybíró feleségére szállott. Ez azonban nem jelenthet mást, minthogy a nyomda tulajdonjoga ifjabb Heltai Gáspártól elkezdve Heltai Annáig mindenik testvéren végigment. De lehetséges az is, hogy a Hertelek közt egy sem volt, ki a nyomdász mesterségre készült volna, mígnem Hosszú Tamás (?) Margit nevű leányának férje, Bácsi István városi főbíró, önmaga is nyomdász mester volt. Ezt bizonyítja a házsongárdi temetőben alig egynehány évvel ezelőtt is még megvolt sírköve, amelyen címerszerűen nyomdászjelvények voltak kifaragva.¹⁰ Mindettől eltekintve azonban az itt nyugovó ifjú neve is föltétlenül valószínűvé teszi, hogy a XVI. századbeli Hertel Péternek leszármazottja s így a nagy Heltai Gáspárnak dédunokája lehetett, aki — sírverséből kitűnőleg — maga is nagyobb elhivatottságra teremtettet. E mellett azután nem mellőzhető el az a feltevés sem, hogy Dávid Ferencnek is hasonló leszármazású utóda volt az, akit ez a sírkő takar.

Ifjú Hertel Péterrel pedig bizonyosan nagyon közeli rokonságban lehetett a vele közös sírban nyugovó tekintélyes idős asszony, akinek sírverse a kő északi, vagyis a nőt megillető lapján olvasható:

EZ RÖVID ÉLETTEL ÉLTEM VÉGÉRE SIETVÉN
 HATVAN HAT EZTENDOM BETEGESVLVE VEVEM
 HÁZASTÁRSA VALEK BALASI KÉSCSINALÓ IACABNAK
 BERNAD DOCTORNAK KATA LEÁNYA VALÉK
 EOZVEGYSÉGNEK AGYAT TIZTAN VISELVÉN ELETTEL
 ITT NYVGOZOM MIDON HALÁLLAL INDVLOK EL
 FOLDRE SZVLETTETVÉN IVTÁSOM IORA VÉGEZTEM
 MEG HALASOMBANIS CHRISTVS OROK ÉLETTEM.***

A reája vonatkozatható csekély számú adatot a következőkben összegezhjük.

Kolozsvár városának egykori egyházziai számadáskönyvükben feljegyezték, hogy 1600 június 22-én a graduál írásához *Bernárd Doctortól vöttünk igen fekete tentát.*¹¹ Ez a Bernárd doktor pedig semmiképpen sem lehetett más, mint az 1602. év október 7-én eltemetett nagyon tekintélyes polgár, Jaco-

⁹ U. ott II. 794. l.

¹⁰ Herepei J.: *A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei.* (Kéziratban).

*** E felíratot a mai helyesírásra így írnök át:

Ez rövid élettel élttem végére sietvén,
 Hatvanhat esztendőm betegesülve vevém.
 Házastársa valék Balási késcsináló Jakabnak,
 Bernád doktornak Kata leánya valék.
 Özvegyiségnek ágyát tisztán viselvén élettel,
 Itt nyugosom, midőn halállal indulok el.
 Földre születtetvén, jutásom jóra végeztem,
 Meghalásomban is Krisztus örök életem.

¹¹ Kolozsvár város oklevéltárában, amely a kolozsvári állami levéltárban van elhelyezve; számadások csoportjában.

binus Bernardus¹² kolozsvári orvos, az 1587. évi varsói királyválasztó országgyűlésre küldött egyik fejedelmi követ,¹³ valamint Jacobinus János városi jegyzőnek, majd fejedelmi titkárnak, később kancellárnak és írónak apja.¹⁴ Nagy valószínűséggel kapcsolhatjuk tehát ehhez a kiváló férfiúhoz Kata asszonynak, késcsináló Balási Jakab özvegyének eredetét.

A történeti adatok összegyűjtése után pedig e mély érzéssel teli, nagy gyakorlatlaltal bíró, jeles költőre valló verssorok szerzőségének megállapítása is érdemes feladat volna. Sajnálatos azonban, hogy ebben az irányban csak a lehetőségeket sorakoztathatjuk fel.

Először is a rokonságban tekintvén szét, figyelmünk az unitáriusból kálvinistává áttért Szőrös-testvérekre, Szőrös Mátyás unitárius plébános polgári sorban élő fiaira fordul,¹⁵ akik Heltai Gáspárnak hasonlóképpen dédunokái voltak.¹⁶ Náluk azonban sokkal valószínűbbnek látszik, ha a kolozsvári mindkét felekezet valamelyik lelkipásztorára, vagy iskolaigazgatójára gondolunk, annál is inkább, minthogy ebben az időben kiváló tehetségű vezetőkkel rendelkezett mind az unitárius, mind pedig a kálvinista egyházközség. E mellett bizonyít az a körülmény is, hogy a verssorok bibliai vonatkozásokkal vannak átszőve.

Az elhunytak vallását különben teljes bizonyossággal eltaláljuk, amikor azt mondjuk, hogy a város törzsökös családjaihoz tartozván, a kolozsvári polgárság törzs-vallását kellett követniök; különben ezt tanúsítja az a körülmény is, hogy a kálvinisták harangoztatási számadáskönyvében nevek az eltemetettek között sehol sem fordul elő. Ezen az alapon elindulva azután, jogosan tételezhetjük fel valamelyik itteni magyar, mégpedig székelyföldi származású unitárius egyházi férfiúról, hogy e síremlék distichonjait ő szerezte. Ezt gyaníttatja velünk az is, hogy Hertel Péter sírversének utolsó sora: *Kely fel eoromre Tesis* (vagyis „Tésis“ = te is) székelyes tájshózlással zárul.

A kolozsvári unitárius vallású egyházi férfiak közül ebben az időben öten voltak olyanok, akik származási helyök szempontjából tekintetbe jöhetnek, mégpedig: sepsiszentgyörgyi Beke Dániel püspök, az 1648. évben meghalt vak Dálnoki Nagy Mihály kollégiumi igazgató, az 1648. óta Kolozsvárt lelkipásztorokodó Dálnoki Nagy János, majd pedig Dálnoki Nagy Lőrinc

¹² U. ott az egyházfiak 1602. évi számadáskönyvének 22. lapján.

¹³ *Gyulaffi Lestár feljegyzései.* (Magy. Tört. Emlékek II. Irók, 31. köt. 21. l.) Szerinte a lengyel rendek előtt Varsóban 1587. augusztus 4-én megjelent erdélyi küldöttség tagjai voltak: Kovacsóczy Farkas kancellár vezetése alatt Kornis Gáspár huszti kapitány, Szentpáli János, Gyulaffi Lestár fejedelmi titkár, Bogáthi Menyhért, Gyezi Péter, Cracerus Lukács enyedí polgár és Jacobinus Bernát kolozsvári orvos. — Itt kell megjegyeznünk, hogy a tudós Szádeczky Lajos téved akkor, amikor *Kovacsóczy Farkas* c. könyvében azt állítja Jacobinus Bernardusról, hogy olasz nemzetiségű lett volna. Tévedése onnan eredhetett, hogy Gyulaffi idézett feljegyzéseiben a küldöttség tagjainak nevét a mondat szerkezet természeténél fogva praepositíós ablatívusban sorolja fel, — ennek következtében... a *Bernardo Jacobino Claudiopolitano medico* valóban olaszos végződésű névnek hangzik.

¹⁴ V. ö. Jakab E. id. művének II. köt. 293. lapjával.

¹⁵ Budai Mihály ref. egyházközségi quártus 1678/79. évi számadásának 2. B. levelén. (Kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.)

¹⁶ Jakab E. id. m. II. 194. l.

NB. Itt jegyezzük meg, hogy a Heltai-féle nyomdát e testvérek örökölték Bácsi Istvánnak 1643-ban történt elhunytá után.

kollégiumi lektor és végezetül Arkosi Gelei Benedek tanár,¹⁷ a filozófia és az orvostudományok magistere. E férfiak majdnem mindenikétől maradt fenn valamelyes irodalmi emlék, de ezek mind teológiai vonatkozású, kötetlen formájú dolgozatok. Egyedül csak a csudálatosan nagy tudományú Arkosi Benedek az, akiről tudjuk, hogy 1645. évi bécsi fogságában 16 soros latin nyelvű emlékverset szerzett.¹⁸ De hogy éppen ő lett volna e nem mindennapi sírversek költője, csupán ezen az alapon még nem lehet eldönteni.

Ifjú Hertel Péter és Kata asszony sírkövére szerzett időmértékes szép verseket pedig méltán illeszthetjük bele abba a sorozatba, amelyet először Négyesy László kezdett összegyűjteni *A mértékes magyar verselés története* című alapvető munkájában.¹⁹

HEREPEI JÁNOS.

¹⁷ V. ö. Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitária Vallás' Története Erdélyben.* (1839.) 136—139., 150., 154. l.

¹⁸ V. ö. Dr. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* II. 399—400. és 520—525. l.

¹⁹ Négyesy L.: *A mértékes magyar verselés története.* Bpest, 1892. 29—33. l.

Adatok a Keleti Kárpátok *Aconitum*ainak ismeretéhez.

Az utóbbi években a nyarat a Gyilkostónál töltve, alkalmam volt vidékének jellegzetes flórájával megismerkedni. A gyűjtött és rendszerezett anyagot minden évben beküldöttem NYÁRADY E. GYULA tanár úrnak, aki készséggel vállalta a kritikus anyag átnézését és meghatározását, amiért, s egyben értékes tanácsaiért ez alkalommal is hálás köszönetemet fejezem ki. Ő ajánlotta különös figyelmembe a Békási-szoros *Aconitumait* (*Sisakvirág*), melyekből mind bővebb anyagot gyűjtöttem, s így alkalmunk volt a tüzetesebb tanulmányra.

A herbariumi anyag visszaküldésével NYÁRADY professzor az eredményt rendelkezésemre bocsátotta, s ezt is felhasználva, közlöm az alábbiakat. Az új elnevezéseket NYÁRADY Gy. ajánlotta.

Az utóbbi években a Gyilkostó, mint elsőrangú klimatikus üdülőhely, előkelő helyet biztosított magának, s évről évre nagyobb látogatottságnak örvend, gyakran találkozunk külföldi, sőt más földrészek hegyjáróival, akik őszinte csodálattal adóztak a „Székely-Svájc” természeti szépségeinek. Ez teljesen érthető is, hiszen aránylag ilyen kis területen ennyi változatosságot másfelé alig találni. Természetszerűleg a flóra is magán hordja e változatos képet. A vegetációs időszak rövid. Csak júniusban borul virágba a táj, s már augusztus közepén vége is van.

Botanikai szempontból kevesen foglalkoztak e vidékkel. PAX, HAYEK, FEKETE—BLATTNY nagyobb műveikben foglalkoznak a Keleti Kárpátok flórájával, a Csalhó, Nagyhagymás, továbbá a Tölgyesi- s a Gyimesi-szorosokkal kapcsolatban, de a Békási-szorosot nem említik.

DR. M. GUŞULEAC cernăuți egyetemi tanár 1932-ben megjelent munkájában foglalkozik — tudomásom szerint először — a Békási-szoros flórájával, majd NYÁRADY E. Gy. a Gyilkostó monográfiájában bővebben ismerteti, rámutatva több endemikus — bennszülött — fajra, amelyek szintén bizonyítékai a Keleti Kárpátok növénykincseinek. Ilyenek pl. *Hieracium pojoritense*, *H. scitulum*, *H. pocuticum*, *Poa Rehmanni*, *Aconitum bucovinense*. ZAPALOVICZ „*Conspectus Florae Galiciae criticae* (1906—1911)” művében felsorolt igen sok új n. „újdonosság” szintén megtalálható itt.

GAYER: *Aconitum*-monográfiája a Keleti Kárpátok Sisakvirágait nagyon érdekeseznek mutatja be, főleg „ama két speciesteként elismert” *Aconitum* révén. De ha tüzetesebben foglalkozunk az itteni *Aconitum*okkal, még meglepőbb sajátosságokat veszünk észre mind a *Lycocotum*, mind az *Euaconitum secti*óban.

A Békási-szoros már fekvésénél fogva is sajátos ökológiai formáció színtere. A patak, a pár méter híján, 1000 m magasan fekvő Gyilkostóból ered; itt a völgy mihamar egy üstszerű katlanná szélesedik, közvetlen az 1400 m-cs

Gyilkos, Czohárd és Csíkibükk lábánál. Az utóbbi két havas hirtelen összeszorítja és sok helyen, kb. 300 m-es függőleges falú szurdukban, szökdel lefelé a patak. A völgy keleti vége ismét hirtelen kitágul kb. 680 m szintben. A 4·5 km hosszú szoros esése e rövid távolságon a 270 m-t meghaladja; fekvése nagyjában — kanyargásaitól eltekintve — K-Ny irányú.

Ez a közvetlen napfénytől mentes szurdukvölgy botanikailag jellegzetes tájegységet alkot, mely nemcsak orográfiai alkotásával, de klímaviszonyai tekintetében is más, mint a völgy egyéb magasabb vagy naposabb része. A legforróbb nyáron is a sziklafalokról víz csepeg alá, s a gyors folyású, vízesésekben gazdag patakkal együtt páradús, hűvös levegőt biztosít a növényzetnek, úgyhogy a patak eredeténél levő mesophyl-formációt a hydrophyl váltja föl.

Itt élnek, mondhatni, rejtett világukat a mi szép *Aconitum*aink. Az árnyas, napfénymentes helyeken nedves kőomlások mohapárnáin, sötétkék-lila virágjukkal meglehetősen rejtve maradnak az avatatlan szem előtt, s ennek is köszönhetik fennmaradásukat. De ahol tehetik, az itt-ott kőgleccsereket képező omladékokra is felkapaszkodnak az északos oldalon, ösztönösen engedelmességgel annak az ontogenetikai vezérelvnek, mely abban jut kifejezésre, hogy pl. a hydrophyl-formáció idővel mesophyl jellegűvé válik, példát szolgáltatva a centripetalis successióra.

A szoros felső szakaszán az *A. moldavicum* állandósult jellegűt mutat, míg a többiekénél másként áll a dolog. Eleinte különösen két faj, az *A. firmum* és *A. tauricum*, okozott sok nehézséget; sehogysem tudtam az itteni két speciésen a típusjellegét határozottan felismerni; mígnem NYÁRÁDY Gy. is áttanulmányozva anyagomat, sikerült megállapítani, hogy e fajok részben az ökológiai viszonyok, részben hybridáció következtében, elváltoztak. Ilyen elváltozásról szól A. HAYEK az Alpokban az *Aconitum Hayekianum*mal kapcsolatban (Magy. Bot. Lapok, X. 1911. 194. l.).

A hybridjelleg mellett szól az is, hogy a tüszőtermések ércet, jól fejlett magvakat ritkán tartalmaznak. E tekintetben azonban még bővebb tanulmányozásra lesz szükség.

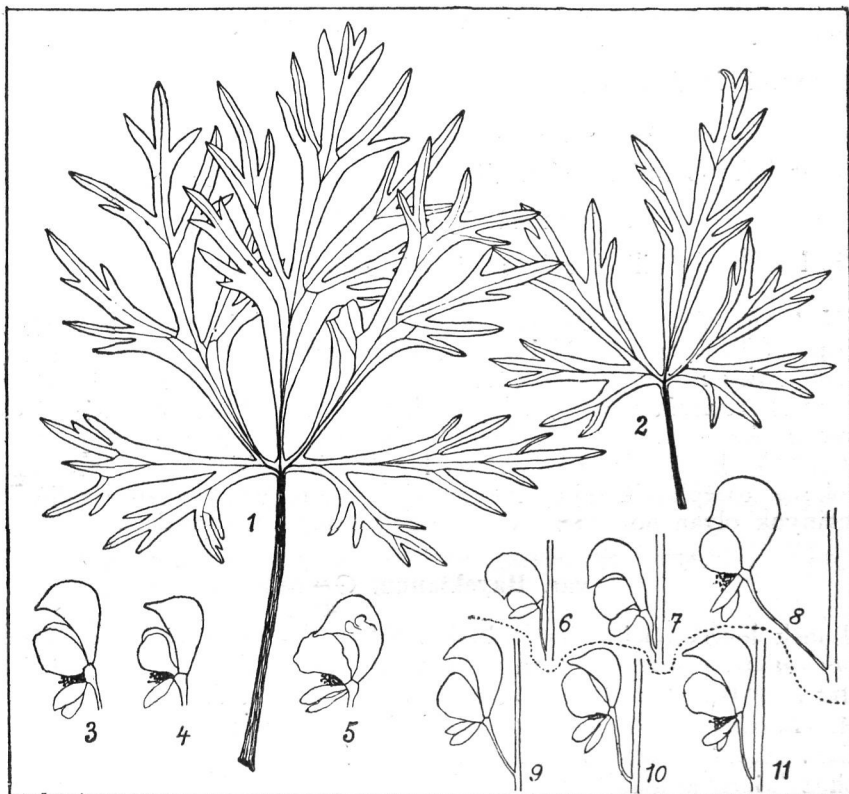
Tulajdonképpen tehát a Békási-szoros formációjában tiszta *A. firmum*ot és *A. tauricum*ot nem találtam, de viszont egész érdekes sorozat van gyűjteményemben, melyek e két species alakköréhez tartoznak. Erre vall a sisakalkotása, bár ez is meglehetősen változatosságot mutat; különösen pedig a levél szelvényezettségében mutatkozik jellemző különbség, mely indokoltá teszi a szétválasztást.

Az *A. firmum*ra emlékeztető sp.-ek pedig az *A. bucovinense* alakkörébe osztandók.

Egyébiránt a sisak vizsgálatánál NYÁRÁDY Gy. egy új módszert ajánl, melynek segítségével az egyes *A. firmum* és *tauricum* fajok, sőt ssp.-ek is biztosan megkülönböztethetők. Ugyanis a kifejlett *A. firmum* virág sisakjának homlokvonala párhuzamos a virágzat tengelyével, vagy esetleg olyan szöveget alkot a tengellyel, mely felfelé nyílik (képen 6—8. sz.). Az *A. tauricum* kifejlett virága sisakjának homlokvonala sohasem párhuzamos a virágzati tengellyel, hanem olyan szöveget alkot vele, melynek nyílása felfelé néz (képen 9—11. sz.).

Aconitum tauricum WULF. ssp. *rematisectum* NAGY et NYÁE. ssp. n.

„Caule stricto, magis tenue, raro flexuoso, 50—100 cm vel ultra alto, folioso. Petiolum foliorum inferiorum 5—10 cm longo, sursum versus decrescente. Foliis pedato 3-vel 5-fidis, segmentis mediis in petiolum attenuatis, usque ad medium 8—5 fidatis, lateralibus iteratim profunde

1—2. *Aconitum tauricum* ssp. *remotisectum*. Alsó és felső szárlevél. Unteres und oberes Stengelblatt. — 3—5. *Aconitum tauricum* ssp. *remotisectum*. Virág 3 különböző példányról. — Blüte von 3 verschiedenen Exemplare. 6—8. *Aconitum firmum*. Virágtípusok és homlokvonaluknak a virágzati tengelyhez való viszonya. — Blütentypen und Verhältnis ihrer Frontallinien zur Achse der Infloreszenz. — 9—11. *Aconitum tauricum*. Virágtípusok és homlokvonaluknak a virágzati tengelyhez való viszonya. — Blütentypen und Verhältnis ihrer Frontallinie zur Achse der Infloreszenz. $\frac{1}{2}$ term. nagyság. — $\frac{1}{2}$ nat. Grösse.

bifidatis subtrifidatisve, laciniis lanceolatis, 3—5 mm latis segmentis distantibus divergentibusve, precipue ad basem segmentium principalium cum in stertitiis conspicuis (Fig. nr. 1—2).

Inflorescentia \pm magna, ramosa (raro ad exemplariam pauperam sub-simplex), racemis lateralibus 3—6 erectiuscaulis, racemo terminali elongato, multiflora. Floribus lacte violaceis, casside magna, hemisphaerica, superne late, rotundata, apice acuminata vel rostrata. Linea basali suberecta vel leviter curvata, rariter profundius sinuata, 15—25 mm longa, filamentis pilosis (Fig. nr. 3—5.).

Hab. Carpatis orientalibus, circa lacum Gyilkostó et Békás-Pass, solo calc.-hum. Alt. 800—950 m s. m. Leg. 12. IX. 1928. E. I. NYARÁDY cum fructibus; 6. et 15 VIII. 1938 prof. NAGY O. cum floribus.

Provenit in duabus formis:

var. *typicum* NAGY et NYAR. var. n.

Axis inflorescentiae pedunculisve necnon sepalis extus glabris.

var. *Edmundi* NAGY et NYAR var. n.

Inflorescentiis pilis brevibus crispulisve \pm crebré obtectis.

NYARÁDY Gy. az 1928-ban gyűjtött fenti növényt *A. romanicum*-nak határozta „főként széles öblű levelei miatt“. Ámde rájött, hogy nem az, „mert az *A. romanicum* egy kicsiny növény, egyszerű, 5—8 cm hosszú virággal, holott az *A. remotisectum* sokkal erőteljesebb, ágas virágzatú, mely elérheti a 30 cm-t is. Az *A. tauricum*-nak hasonló sisakja van, de a mi növényünk magasabb termetű, levélgyelei hosszabbak, levélkaréjai nyitott tenyérhez hasonlóan szétállók; a középlevélkaréj nyélbe fut, virágzata terpedt, hosszú végálló fürttel. A kocsányok olyan hosszúak, mint a virág, vagy hosszabbak.

var. *Hayekianum* GAYER.

Ennek levélkaréjai szélesebbek, kevésbé szétállók, a virágzat hasonló az *A. tauricum*-hoz, egyszerű, ritkán \pm ágas, szőrös. A Gyilkostónál (1938. VIII. 17.) olyan példányokat is gyűjtöttem, melyek \pm a var. *Hayekianum*-hoz hajolnak. *A. Hayekianum*-ot eddigelé csak Karinthia-, Krajnából és Steierországból ismertünk. Az *A. remotisectum*-ot és az *A. Hayekianum*-ot az alsóbb régiók egymáshoz közelálló alakjainak tekinthetjük, s bár hasonlóak, de elválasztja őket az *A. remotisectum*-ra annyira jellemző ágas virágzat, a levélkaréjok szélesebb szelvényezettsége, s a karéjok szélessége.

Aconitum bucovinense ZAPAL.

Gyűjtöttem a Békási szorosban, kb. 700 m magasságban. 1938. VIII. 17. leg. NAGY O. „E növény classicus lelőhelye Dorna-Vatra mellett van, (Fl. Polon. exs. Nr. 904.) terem Moldvában is Neamț megyében (Fl. Rom. exs. Nr. 1233).“ Virága szőrözet tekintetében hasonlít a var. *Edmundi*-hoz, de a sisakalkotás egészen más, mert az *A. firmum*-ra emlékeztet. Általában a sisak vizsgálatánál éles kritikai szemmel kell dolgoznunk, s figyelembe kell venni a virág fejlődését az egészen zárt bimbótól a kibomlott virágig.

Igy gyakran látjuk, hogy az *A. tauricum* még föl nem nyitott virágsisakja

hasonlít az *A. firmum*hoz. A *remotisectum* ssp.-nél pedig akárhányszor előfordul, hogy a hosszú virágzati tengely alsó felett virágai az *A. tauricum* típus alakjával egyeznek, míg a felső, bimbó állapotban levők *A. firmum* alakot mutatnak.

Aconitum toxicum ROEB.

Előfordul a Gyilkostó környékén és a Békási szorosban.
Leg. 1936. VII. 27—VIII. 5, 1938. VII. 17. NAGY Ö.

Aconitum puberulum SER. var. *gyilkosense* NAGY et NYÁR.

Ez a faj idáig Ausztriából és a Magas-Tátrából (Javorina) volt ismeretes. A Keleti Kárpátokban is található. Az *A. lasianthum*tól kopasz termésével különbözik; ez a kopasz termés megvan a mi növényünknel is. A típusos *A. puberulum*ot GAYER így jellemzi: „folia utrinque \pm dense pilosa” (Magy. Bot. Lap. VI. 1907. 271. l.), míg a Békás-szoroszi *A. puberulum* levele kopasz, ezért indokolt az új névvel való megkülönböztetés.

„A typo foliis utrinque glabris, vel solum nervos pilis crispulis obtectis differt. Hab. Gyilkostó, alt. cca 850 m. 1. m. 17. VIII. leg. et Herb. NAGY ÖDÖN.

NAGY ÖDÖN.

Beiträge zur Kenntnis des Aconitums der Ostkarpaten.

Der Verfasser studierte seit mehreren Jahren die Flora in der Umgebung vom Gyilkos-See und Békás-Pass.

Sein kritisches Material hat Profesor E. J. NYÁRÁDY von Cluj (Kolozsvar) revidiert resp. determiniert. Auf die Anregung des genannten Professors hat der Verfasser im Jahre 1938 viele *Aconitum* gesammelt, welche auch Herr Nyárady studierte, und das gefundene Resultat dem Verfasser überliess. Der Verfasser weist auf den sehr grossen Reichtum der *Aconitum*-Flora der Ost-Karpaten hin, welche bisher zwei endomische Arten aufweist. Zugleich beschreibt er auch einige neue *Aconitum*, deren lateinische Beschreibung im ungarischen Text zu finden ist.

Die Aufmerksamkeit wird auch noch darauf gelenkt, dass die Frontal-linie des Helmes bei der Blüten des Formenkreises an dem *A. firmum* mit der Achse der Infloreszenz parallel ist, oder sie bilden einen Winkel, der nach oben geöffnet ist, während bei den *A. tauricum*-Formen die Frontal-linie des Helmes niemals parallel ist, und diese bilden mit der Achse einem Winkel, der nach unten gewendet ist.

EDMUND NAGY.

Rendellenességek barlangi medve (*Ursus spelaeus* Ros.) fogakon és csontokon.

*Előadás az Erdélyi Múzeum Egyesület Természettudományi Szakosztályának
1940. február 28-án tartott szakülésén.*

A bánsági Popováci barlangban, melyből barlangi medve maradványokat már ismertettem,¹ a barlangi medvének olyan fogait és csontjait is találtam, melyek rendellenességüknél fogva külön megemlítésre is érdemesek.

Általánosan ismertek az irodalomból azok a gyakran előforduló elváltozások, melyek a barlangi medve fogain lerágás és törés folytán keletkeztek. Hasonló fogpéldányok nem ritkák a Popováci barlang leletei között sem. Ezek közül legfeltűnőbb egy jobboldali felső első zápfog (M¹), melyet az erős lekopáson kívül még törések is elformátlantítottak. A kopás a fog lingvális, tehát legnagyobb gyökerének hosszabbik átmérője irányában hátrafelé lejtéssel következett be, mégpedig olyan meredeken, hogy a fog álló tengelyével a koptatott felület majdnem 45 fokos szöveget zár be. A kopás a gyökérnek feltűnő módon körülbelül felehosszáig ér le, tehát olyan mélyre, hogy ez csak olyan rágástól eredhetett, mely már az alveolus falát is érte. E lingvális gyökér pulpája a lerágástól természetesen egészen nyitott. A fognak elülső (orális) gyökere van még meg, de ennek felső, korona felőli része le van törve. A fog harmadik, vagyis hátsó (aborális) gyökere egészen hiányzik. Ez le van teljesen törve, ami természetes is, mert az említett lingvális gyökér nagyfokú lekopása folytán ennek a harmadik gyökérnek már alig is maradt valami összefüggése a fogcsonkkal (1. kép.).

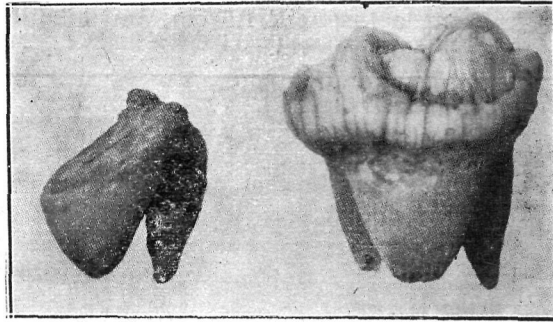
Egészen más természetű, fejlődésbeli rendellenesség mutatkozik két szemfagon.

Ezek közül az egyik egy teljesen kifejlődött jobboldali alsó szemfog, mely nagyságban és általános formában egészen rendesnek mondható. A gyökérnek belső (mediális) oldalán azonban egy magas borda húzódik végig, mely a fognyaknál átmenetes hajlással kezdődik, de mindjárt izmos tarajjá válik, s a gyökér középvonala mentén haladva, a gyökércsúcsba olvad. Legmagasabb ez a borda a gyökér közepén, ahol keresztmetszete egy olyan háromszöget mutat, melynek a gyökér felületén nyugvó alapja mintegy 7 mm, magassága pedig 5—6 mm. Ugyanezen fog koronájának elülső (orális) részén feltűnő a zománcképződés hiányossága is. A zománcburok felülete ugyanis itt nemcsak gidres-gödrös, hanem a zománc

¹ Dr. Balogh Ernő: *Fiatál barlangi medve (Ursus spelaeus Ros.) maradványok a Popováci barlangból.* Erdélyi Múzeum. XLIII. 1938.

kisebb helyekről teljesen hiányzik is. Világosan látszik azonban, hogy ez nem mechanikai hatás következménye, hanem eredeti fejlődésbeli rendellenesség.

Különös ezen a fogon továbbá az, hogy a korona elülső (orális) oldalán egy olyan síma és sík felület van, amely mintha mesterséges lecsiszolástól származnék. Még inkább megerősíteni látszik ezt az a körülmény, hogy a barlangban valóban meg is vannak az ősember nyomai. Közel állhat tehát az a feltevés, hogy az ősember ezt a fogat valamire használta, simított, dörzsölt vagy csiszolt vele valamit, ezzel csiszolódtott a koronára ez a síma fényes felület. Ilyen használatra a fog gyökerén csakugyan jó fogás is esik.

1. kép. Baloldali kép. Barlangi medve mélyen lekopatott jobb felső első zápfoga (M^1) a Popováci barlangból. Elöl a széles lingvális gyökér, koptatott felületén a hosszú résalakú pulpával. Jobbra hozzánőve az orális gyökér. Az aborális gyökér le van egészen törve. A jobboldali kép összehasonlításul egy ugyanazon fog ép példányát mutatja az előbbivel párhuzamos állásban. Természetes nagyság.

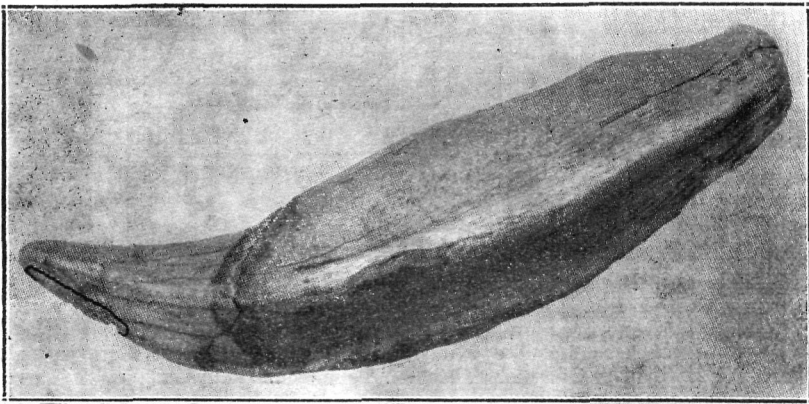
Linkes Bild. Oberer rechter tief abgewetzter Molar (M^1) des Höhlenbären aus der Höhle von Popovaz. Vorne an der abgewetzten Oberfläche der lingvalen Wurzel die Pulpe in länglicher Lückenform. Rechts angewachsen die orale Wurzel. Die aborale Wurzel ist abgebrochen. Das rechte Bild stellt als Vergleich einen wohlgehaltenen gleichen Zahn in paralleler Stellung mit der ersteren dar. Nat. Grösse. Fot. Dr. Balogh E.

Hasonló síma és egyenes felületű kopás a fognak ugyanezen helyén a Popováci barlangból kikerült még más 9 szemfagon is van, ami feltűnő sok, mert az itt talált kifejlett és ép fogaknak ez mintegy 35%-át teszi. Némelyiknél ez a felület kissé domború, követi a korona görbületét, de rendszerint teljesen sík és néha olyan nagy, hogy két vége majdnem eléri fent a korona csúcsát és lent a korona nyakát. Egyik ilyennél ennek a csiszolt síma lapnak hosszúsága 2 cm, szélessége pedig 6 mm.

E 9 szemfog közül 4 jobb alsó, 1 bal alsó, 2 jobb felső és 2 bal felső. Közelebről megfigyelve ezeket a kopási síkokat, kitűnik, hogy azok nem pontosan a korona külső (orális) oldalának középvonalán vannak, hanem síkjuk többé-kevésbé mindig a belső (mediális) oldal felé lejt. Minthogy tehát ezeknek a sík felületeknek a lejtése a fog helyzetével van szabályos összefüggésben, ez kizárja, hogy mesterséges emberi beavatkozás nyomai lennének, tehát csakis természetes kopások lehetnek. Ha pedig ilyenek, az

alsó szemfogakon megjelenő ez a kopás csak a felső harmadik metszőfogtól (I³) eredhet, a felső szemfogakon levő pedig csak az alsó szemfogtól. Egyébként mind a 9 szemfog teljesen fejlett, s rajtuk más feltűnőbb kopás nincs is. (2. kép.)

A Popováci barlangból kikerült barlangi medve-szemfogak közül mindenestre legérdekesebb egy még egészen fejletlen, még csak embriális stádiumban levő szemfog. A korona ennél ugyan már egészen megvan, de ennek alapi részén még csak itt-ott látható zománcnélküli keskeny perem, mely a fognyakot jelöli, s ahol a fogtest vastagsága még az $\frac{1}{4}$ mm-t is alig éri el. A korona belseje természetesen egy óriási nagy pulpaüreg, s így az egész fog egy oldalt kissé összenyomott gyűszűnek tűnik fel, még nagysága is akkora. Az alapi részén a koronának, illetőleg a pulpaüregnek nagyobbik átmérője 2 cm, a kisebbik 1.5 cm, ami körülbelül egyezik egy közepes szemfog megfelelő méretével.

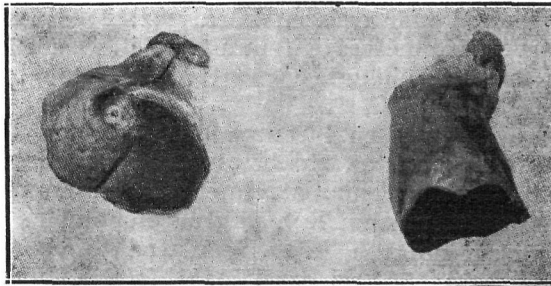
2. kép. Barlangi medve jobb alsó szemfoga a Popováci barlangból, a belső (mediális) oldalról nézve. A gyökér ezen oldalán egy tarajszerűen kiálló borda húzódik végig (a korona feléli részén sérülve). A koronán kivehető a zománc hiányos képződése. A korona orális részén, a vonaltól határolt helyen, fényesre csiszolódott sík felület. Természetes nagyság.

Rechter unterer Eckzahn des Höhlenbären von der inneren (medialen) Seite gesehen. An dieser Seite des Wurzels zieht sich eine hohe Rippe entlang (bei der Krone verläßt). An der Krone kann man die unvollständige Entwicklung des Schmelzes sehen. Der orale Teil der Krone, an der mit einem Strich bezeichneten Stelle, ist eine glattgeschliffene Fläche. Nat. Grösse. Fot. Dr. Balogh E,

A fognyak felől a korona nagyjában rendes hajlással kezd felfelé kúposodni, de csak 1.5 cm hosszúságig, mert itt sajátságos torzképződéssel csónkán végződik. Itt ugyanis a még vékony lemezt alkotó fogtest végén, abba beleolvadva, olyan kárfiolszerűleg dudoros zománcképződmények jelennek meg, mintha együttesen valami zápfog dudoros felületű koronáját akarnák alkotni. Ennek a tetejére féloldalosan még rá van növe egy borsószem nagyságú, világosbarna színű és zománccukor nélküli tömeg, melynek egy része azonban le van törve. Ami tehát az egész képződésből egy rendes szemfog alakjával bír, az voltaképpen csak egy csónka kúp, melynek tetején egy sajátságosan torz zománccos és zománccos

talán képződmény ül. Ez azonban nem fedi be teljesen a szemfog csonka kúpját, hanem szabadon hagy egy kis szabálytalan nyílást be a fog pulpájába.

Még érdekesebbé teszi ezt a torzfogat az, hogy üres pulpájába két csomóban foggyökérszerű képződmények nyúlnak le onnan, ahol kívül ezek a kárfiolszerű dudorok vannak. Az egyik csomót két, alapi részén összenőtt, egyenként 2—2 mm hosszúságú tömzsi csapszerű képződmény alkotja, a másik egy vékonyabb és egy vastagabb ágból áll, s ez már mintegy 8 mm hosszúságot és 6 mm szélességet ér el. Zománc rajtuk nincs, s gyökérjellegük mellett szól az is, hogy a leghosszabbiknak a csúcsán pulpának megfelelő kis nyílás is látható. Közelebbi megfigyeléssel szövettanilag szintén gyökérképződménynek tekintendő a fentebb említett az a barnaszínű alaktalan tömeg is, mely kívülről mintegy rajtaül a zománcos dudorokon. Ennél az alaktalan barnaszínű tömegnél világosan látható,

3. kép. Barlangi medve torzszemfoga a Popováci barlangból. Baloldali képen a fog pulpáüregé a belé felülről benyúló gyökérképződménnyel. Jobboldali kép a szemfog kívülről nézve. Itt a jobb felső részen, a dudoros zománcos képződmény tetején barnaszínű, szabálytalan test ül, mely szövettanilag gyökérképződmény. Természetes nagyság.

Die Missbildung eines Eckzahnes des Höhlenbären aus der Höhle von Popovaz. Am linken Bild die grosse Pulpe des Zahnes mit der von oben hereingewachsenen Wurzelbildung. Rechtes Bild der Eckzahn von aussen gesehen. An oberen rechten Teile dieses Bildes an der Schmelzbildung sitzt ein brauner unregelmässiger Körper, der histologisch ein Zahnwurzelgebilde ist. Nat. Grösse. Fot. Dr. Balogh E.

hogy belső tömör részét kívülről pár tized mm vastagságban más anyagú réteg burkolja. Kétségtelen, hogy ez cementburok, mely a törés pereménél határozott kéregszerűséggel le is van pattanva. Ezenkívül a belső dentintömeg közepe táján szabálytalan csőszzerű üreg húzódik keresztül, mely a pulpacsatornát jelzi.

Teljes határozottsággal nem állapítható meg, hogy melyik szemfog ez a különös torzképződmény. Ennek azon a részén, amely még a szemfog rendes alakját mutatja, megvan a szemfog hosszában futó két zománcgerinc, melyek közül különösen az egyik egészen élesen kiugró és kissé ívesen hajló bordát alkot. E zománcgerincek alapján vagy a bal felső, vagy a jobb alsó szemfogról van szó. Ami pedig a kiképződés rendetlen összevisszaságát illeti, ennek okát eltévedt idegen fogcsírák burjánzásában láthatjuk (3. kép.).

Érdemes megemlítésre a barlangi medvének ugyancsak a Pópováci barlangból kikerült két kézközépcsontja. Az egyik a jobb első lábnek 5-ik (kisújjfelőli) középcsontja (5-ik metacarpus), a másik ennek valószínűleg a szomszédja, a 4-ik középcsont. Az előbbikevésbé sérült. Hosszúsága 5.5 cm. A másik is ilyen hosszú, ennek azonban disztális epifizise le van törve. Közepükön e csontok nagyjában 1 cm vastagok. Méretük alapján tehát már nagyobbacska, de még korántsem teljes fejlettségű barlangi medvétől származnak.

Az 5-ik metacarpuson egy széles lapos bema-rás van, mely a csontdisztális epifizisénél felül kezdődik, s innen 6—7 mm szélesen éles határvonallal húzódik tovább ferdén a laterális oldalra, hol a proximális epifizisnél elmosódott határvonallal végződik. A másik csonton, a 4-ik metacarpuson, hasonló bema-rás látható, ez azonban már mélyebb. Ez a bema-rás itt, a csonttest közepén, a mediális oldalon kezdődik, ahonnan proximális irányban folytatódva, mindjobban kiszélesedik, úgyhogy a proximális epifízis nyakánál már egészen körülveszi a csontot. Ez a bema-rás szintén éles határvonalú, mélysége 1 mm-t is kitesz, sőt a proximális epifízis nyakánál a laterális oldalon a csontüregbe hatoló 3 mm-es fisztulanyílás is keletkezett.

Ezek a bema-rások minden bizonnyal valami gyeny-es gyulladás nyomai. Úgy látszik, hogy ennél az utóbbi csontnál a gyulladás legalább részben már gyógyult, mert a bema-rás felülete, ha egyenletlen is, de regeneráció folytán már egészen síma lett, míg az előbbinél a bema-rási felület egészen érdes, ami azt mutatja, hogy az állatnak elpusztulásakor is megvolt még ez a betegsége. Sőt az ezzel járó bénulás, kínos nehéz mozgás közvetve oka is lehetett az állat elpusztulásának.

DR. BALOGH ERNŐ.

Unregelmässigkeiten an Zähnen und Knochen des Höhlenbären.

Von den Resten des Höhlenbären, welche aus der Popvazer Höhle im Banat stammen, verdienen folgende ihrer Unregelmässigkeiten wegen erwähnt zu werden.

Eine grosse Abwetzung ist an einem rechten oberen Molar (M^1). Diese — vom Kauen entstandene — Abwetzung entwickelte sich mit fast 45° Senkung, so dass die Abwetzung am rückwärtigen (aboralen) Teil der lingualen Wurzel bis zur Mitte reicht. Die vordere (orale) Wurzel ist vorhanden, aber vom oberen, gegen die Krone zu liegenden Teil ist ein Stück abgebrochen. Die dritte, also hintere aborale Wurzel fehlt, diese ist samt dem entsprechendem Teil des Zahnhalses abgebrochen. Das ist auch begreiflich, weil diese Wurzel infolge hochgradiger Abwetzung kaum eine Verbindung mit dem Zahnstumpf hatte. (Bild 1.).

Am inneren (medialen) Teile eines unteren rechten Eckzahnes zieht

sich eine 5—6 mm weit herausstehende Rippe vom Zahnhals bis zur Wurzelspitze. Ausserdem ist an der Krone dieses Zahnes am vorderen (oralen) Teile der Schmelz nicht nur uneben, höckerig, sondern er fehlt von kleineren Flächen gänzlich. Es ist klar ersichtlich, dass diese fehlerhafte Schmelzbildung eine ursprüngliche Unregelmässigkeit der Entwicklung ist.

Auf demselben Zahn ist am vorderen (oralen) Teile der Krone eine glattgewetzte und glänzende Fläche, welche so aussieht, als ob es ein künstlicher Schliff wäre. Bei flüchtiger Betrachtung könnte man sie dafür halten, denn in derselben Höhle sind auch die unzweifelhaften Spuren des Urmenschen zu finden. Ähnliche, ebene Abwetzungsf lächen sind an ähnlichen Stellen an 9 anderen Eckzähnen, was auffallend viel ist, denn das ergibt beiläufig 35% der hier gefundenen sämtlichen Eckzähne. Unter diesen 9 Eckzähnen sind obere und untere rechte, obere und untere linke und die ebene Fläche neigt sich bei jedem regelmässig nach der inneren (medialen) Seite. Sie können also nicht von Menschenhand herühren, sondern sie sind natürliche Abwetnungen, welche an den unteren Eckzähnen durch den dritten oberen Schneidezahn (I³), an den oberen Eckzähnen durch den unteren Eckzahn hervorgebracht wurden. (Bild 2.).

Von gänzlicher Missbildung ist ein Eckzahn in embrionalem Entwicklungsstadium, welcher nämlich nur eine Krone besitzt und keine Wurzel. Das ganze Innere der Krone nimmt natürlich eine Pulpenhöhle ein. Die Krone ist eigentlich nur ein Kegelstutz, denn beim Zahnhals fängt zwar die kegelförmige Bildung mit normaler Biegung an, aber nur bis zu einer Länge von 1.5 cm, wo es mit eigentümlicher auswuchsartiger, mit Zahnschmelz bedeckter Bildung unvollständig endet, so als ob sich hier die auswuchsartige Krone eines Mahlzahnes entwickeln wollte. Auf dieser sitzt eine erbsengrosse unregelmässige Masse, welche aus Dentin besteht, welche mit einer Zementhülle versehen ist, histologisch ist es also ein Zahnwurzelgebilde. Aus dem Stockzahnartig wulstigem Gebilde greifen Zapfen in die grosse Pulpe des Zahnes, von welchen der grösste etwa 8 mm lang ist und an der Spitze desselben ist auch eine kleine Öffnung sichtbar, welche der Pulpe entspricht. Das ganze Gebilde sieht so aus, als ob sich an der Spitze des Eckzahnes ein anderer Zahn hätte entwickeln wollen. Jedenfalls verursachte die unregelmässige Wucherung verirrter fremder Zahnkeime diese Zahnmissbildung. (Bild 3.).

Eine pathologische Veränderung ist an den beiden Metakarpen des rechten Vorderfusses wahrzunehmen. Nach der Grösse zu urteilen stammen diese von einem ganz jungen Höhlenbären. An der Oberfläche beider Knochen ist eine lange und breite Ätzung; bei dem einen brachte diese Ätzung an der proximalen Epiphisis eine bis zur Knochenhöhle reichende Fistelöffnung hervor. Diese sind sicher Spuren einer eiterigen Entzündung.

DR. E. BALOGH.

Az utóbbi évek magyar történetirodalma.

(I. Középkor.)

Egy pillantással átfogva a magyar tudományos irodalom egész területét, elfogultság nélkül megállapíthatjuk, hogy a történettudomány az a részterület, amelyen a közelmúlt korszak a legnagyobb fejlődést hozta. Nehéz lenne eldönteni, vajjon a világháború óta a tömegekben is egyre inkább éledező történeti érdeklődés nevelt-e nagyobb teljesítményekre képes történetírói gárdát, vagy ellenkezőleg, a számban és képességekben rohamosan emelkedő történész-céh erőfeszítései hozzák meg lassan a reg megérdemelt sikert; de tény az, hogy a magyar olvasóközönség ma olvas történeti munkákat s a történetírók nemcsak egymásnak, de a közönségnek is írnak. Igaz, a közönség érdeklődése egyelőre csak az összefoglaló történeti munkákra korlátozódik. Hogy a legszembetűnőbb példát említsük, tudományos műnek magyar könyvpiacra aligha volt még olyan sikere, mint a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által megírt Magyar Történetnek, amelyből az elsőt gyorsan követő új kiadással együtt immár közel 20.000 példány forog közkezen, s a jellegzetes külsejű kötetek nemcsak a tudósok, tanárok és más értelmiségiek könyvei között találhatók meg, de ott láthatók a kispolgári családok szereznyre méretezett könyvespolcain is. Ez a nagyközönség részéről megnyilvánuló érdeklődés vitte sikerre Hóman—Szekfű nyomán Asztalos Miklós és Pethő Sándor rövidebb magyar történelmét is, valamint az Eckhart Ferenc rövid, de annál alaposabb kis kézikönyvét, amelynek azóta angol és francia kiadása is megjelent. Ugyanerre az érdeklődésre alapította számításait a Magyar Szemle, amikor egy magyar szerzőktől írt egyetemes történet kiadását határozta el. Egy-egy történelmi évforduló is hozzájárul ahhoz, hogy a közönséget és a történettudományt közelebb hozza egymáshoz; nemrég a Rákóczi-év, tavaly a Szent István-ünnepségek adtak alkalmat számtalan történelmi és politikai munka megjelentetésére, a folyó 1940-es év pedig a Mátyás-jubileum jegyében adja a tollat legjelesebb történészeink kezébe. Ezek az évfordulók, bár sok laikust is rácsábítanak a történelem illetéktelen és alkalmi művelésére, mégis nagy mértékben hozzájárulnak a történelmi tudatnak a tömegben való elmélyítéséhez s a magyar történetírásnak is egy-egy rögtönzött seregszemlét jelentenek, ha másként nem, legalább egy jól megszerkesztett emlékkönyv erejéig.

A történettudomány termékei közül a közönségig jobbára csak az összefoglaló munkák jutnak el. Pedig a termelésnek az összefoglaló művek csak kis hányadát teszik s az igazi történetírói munka, a részletproblémák tisztázása megelőzi a nagy szintézisek elkészülését. S ha keressük azt a vonást, amely legjobban jellemzi a mai magyar történetírást, elsősorban éppen azt kell észrevennünk, hogy a részletkérdések megoldásán tevékenykedő serény és módszeresen képzett gárda milyen nagyszámú, s hogy a megjelenő munkák kis terjedelemben milyen sokat tudnak mondani. Valóban, ha egybevetjük a mai magyar történettudományt a háborúelőttivel, észre kell ven-

nünk, hogy a vaskos, bőbeszédű kötetek eltűntek és helyet adtak a rövid, logikusan fölépített, világosan megfogalmazott értekezéseknek, amelyek csak ritkán jelennek meg önálló kiadvány formájában. A kiforrottabb, leegyszerűsítő módszeres kutató munka mellett bizonyára az anyagi lehetőségek szűkebb volta is oka lehet annak, hogy a magyar történészek legjobb munkái nem külön műként jelennek meg, hanem alkalmi, vagy időszaki kiadványokban, évkönyvekben, emlékkönyvekben, folyóiratokban stb. A tudományos részletmunka iránti érdeklődés csekély volta miatt az élethez legközelebb álló történettudományt is, mint más tudományágakat, az állam, közületek és szerencsésebb esetekben mecénások tartják el, s az ilyen módon megszükölt lehetőségek okozzák, hogy a történész ma legfeljebb két-három éves tanulmány keretei közé szorítja azt a mondanivalóját, amelyből jobb időken egy komoly kötet telt volna ki.

Ha már most seregszemlét akarunk tartani az utóbbi évek történetirodalmának a középkort illető kiemelkedőbb termékei felett, kétségtelenül a **Hóman—Szekfü-féle Magyar Történet**-en kellene kezdenünk.¹ Úgy véljük azonban, hogy e monumentális alkotásról akkor sem tudnánk megfelelő képet nyújtani, ha oldalakat írnánk róla. Mellőzve tehát a részletes ismertetést, megelégszünk annak a megállapításával, hogy a mű középkori része, ha részleteiben adott is alkalmat más, ellentétes vélemények hangoztatására, egészben véve a történelmi anyag széleskörű és biztos ismeretén nyugvó alkotás, szerzői előnyösen éltek szintézisük megalkotásában a szellemtörténeti módszer nyújtotta lehetőségekkel, s olyan művet hoztak létre, amely a legszigorubb tudományos igényeket is kielégíti, hihetetlen népszerűségénél fogva pedig előnyösen mozdíthatja elő a magyar értelmiség helyes történelemszemléletének kialakulását.

Mellőzve néhány kisebb jelentőségű összefoglaló munka ismertetését, meg kell állanunk annál a vállalkozásnál, amely hosszú idő múltán — talán a *Magyar Történet* nagy sikerén felbuzdulva — ismét magyar nyelvű, magyar szerzők által írt egyetemes történetet adott a magyar olvasóközönség kezébe. A Magyar Szemle kiadásában megjelent négykötetes *Egyetemes Történet*² középkori kötetét **Váczy Péter** írta, annyi kitűnő történeti tanulmány szerzője. Műve méltó a nagyszabású vállalkozáshoz: a modern szellemű, friss módszertani eszközökkel dolgozó fiatal tudós olyan szintézissel ajándékozta meg a magyar történettudományt, amelyre az a nemzetközi viszonylatban is büszke lehet. Idegen iskolák, nyugati rendszerek szolgálai másolását nem látjuk ebben a műben; minden fejezete, egész felépítése szerzőjének különleges történetírói egyéniségéről beszél. Ismertetői könyvének különösen az első részét, az antik világ haldoklásáról és a középkor kibontakozásáról szóló fejezeteket tartják rendkívül sikerülteknek, azonban az egész kötet méltó megörökítése annak a kornak, amely a magyarság számára is a hatalom, a dicsőség és az azóta sem élt igazi magyar élet korszaka volt.

Az említett két mű mindegyike olyan tudományos vállalkozás volt, amely az intelligens olvasóközönség és a történettudomány között a szorosabb kapcsolatok kiépítését volt hivatva előmozdítani. Helyénvaló tehát, ha itt emlíkezünk meg arról a hatalmas vállalkozásról is, amellyel a Magyar Történelmi Társulat próbálja a magyar művelődés egész területét a közönség elé vinni.

¹ Hóman Bálint—Szekfü Gyula: *Magyar Történet*. I—VII. Budapest, 1928—34. 2. bőv. teljes kiadás, 1935—36.

² *Egyetemes Történet*. Szerk. Hóman Bálint, Szekfü Gyula, Kerényi Károly. I—IV. Budapest. 1935—37.

A Magyar Művelődéstörténet kötetei³ — kettő már megjelent, háromnak a megjelenése folyamatban van — a magyar történetírásnak szinte a teljes gárdáját porondra szólítják, hogy szakavatott kézzel, mozaik-szerűen bár, de teljes egészében abrázolják a magyar kultúra történetét, kialakulásának korszakait s ezzel a magyar történeti műveltségnek multjához méltó emléket állítsanak. Az eddig megjelent két kötet tárgya a középkor művelődése. Terjedelmes tanulmányok foglalják össze a tudományos kutatás eredményeit egy-egy tárgykörön belül és adják át olvasható modorban, a fásasztó jegyzetelés mellőzésével az olvasónak. Az első kötet 14 tanulmányának kerete az ősműveltség és a középkori kultúra, s időben 1400-ig tekinti át a magyar történelmet. Nehéz lenne eldönteni, hogy melyik tanulmány a legjobb, legalaposabb és legérdekesebb. **Deér József** a magyarság vándorló nomád korszakával foglalkozik⁴ s mindenki számára érthetően adja elő az eredet és őskor rendkívül nehéz tudományos problémáját. **Váczy Péter** két tanulmánya⁵ közül az első a szellemtörténet modern irányzatának megfelelően a művészeti stílusok változásaival hozza párhuzamba az egyetemes élet fejlődését, a második a középkori társadalmi fejlődés kérdéseivel foglalkozik. **Knieszsa István** a magyarság népi alkatát, **Mendöl Tibor** a megtelepülés formáit, **Kring Miklós** a gazdasági életet ismerteti, közülük különösen az utóbbi tarthat igényt fokozottabb elismerésre. **Tóth Zoltán** a hadviselésről, **Sinkovics István** a magyarság magánéletéről, **Varju Elemér** a magyar viseletről, **Korbuly György** az egészségügyről, **Balanyi György** a vallásos életről és az iskolákról, **Szilágyi Lóránd** irodalmunk kezdeteiről, **Kámpis Antal** a régi magyar művészetről, **Bárányné Oberschall Magda** a kézművesség első nyomairól, **Bartha Dénes** a magyar zenetörténet első fejezetéről ír. Azt hisszük, hogy ez a felsorolás, a tárgykörök és szerzőik névsora bővebb ismertetés nélkül is tanúbizonysága a vállalkozás korszerűségének és az első kötet sikerült voltának. Talán még sikerültebbnek tarthatjuk azonban a második kötetet, amely a XV. századot, a magyar renaissance művelődését öleli fel. A kötet szerkesztője, a magyar középkornak Hóman Bálint mellett legkitűnőbb ismerője, **Mályusz Elemér**, három tanulmányban ismerteti a jelenlegi magyar középkor-kutatás legidőszerűbb problémáit.⁶ Közülük különösen a középkorvégi magyar államról szóló tűnik fel újszerű szempontjaival és az eredeti megállapítások egész sorával. Érdeklenségben azonban alig áll mögötte a másik kettő: az egyik, a középkorvégi magyar társadalomról szóló, a köznemesség növekvő közjogi érvényesülésével ismertet meg, a másik a magyarság és a nemzetiségek arányával, a középkori magyar néptalajjal foglalkozik. Mályusz kiemelkedő tanulmányai mellett különösen **Fekete Nagy Antal**,⁷ **Paulinyi Oszkár**,⁸ **Ivánka Endre**⁹ és **Kardos Tibor**¹⁰ írtak a második kötetben tárgyuknál és feldolgozásuknál fogva rendkívül érdekes összefoglalásokat; a többi 11 cikkben jobbra az első kötet szerzői

³ *Magyar Művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor, Balanyi György, Mályusz Elemér, Szentpétery Imre, Varju Elemér. I—II. Budapest, 1939.

⁴ *A magyarság a nomád kultúrközösségben.*

⁵ *A magyarság a román és a gót stílus korában. Társadalmunk az Árpádok és az Anjak korában.*

⁶ *A magyar állam a középkor végén. Társadalmi viszonyok. A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt.*

⁷ *A település képe.*

⁸ *Ipar, kereskedelem.*

⁹ *Iskolázás és népművelés.*

¹⁰ *A humanista irodalom.*

viszik tovább megkezdett témájukat. Ha a *Magyar Művelődéstörténet* rendeltetése az, hogy a magyar történelmi kutatás összes eredményeit modern formában a nagyközönség elé vigye, úgy elmondhatjuk, hogy az első két kötet megfelel a kitűzött célnak: a magyar középkor művelődését méltóbb formában aligha lehetne nem szakképzett olvasó kezébe adni, nem is beszélve arról, hogy a kötetek gazdag képanyaga minden bizonnyal új útakra tereli a történelmi művek illusztrálásának régi rendszerét.

A magyar történettudománynak szabályos vagy szabálytalan időközökben a nyilvánosság elé lépő bizonyítékai az évente, vagy megfelelő alkalomkor megjelenő évkönyvek és emlékkönyvek. Első hely illeti meg ezek közül a bécsi *Magyar Történelmi Intézet Évkönyvei*-t. Közel húsz éve már, hogy a magyar kultúra fáradhatatlan apostola, gróf Klebelsberg Kuno, megalapította az Intézetet a bécsi levéltárak mérhetetlen magyar forrásanyagának közzétételére s azóta egész történetírói nemzedék szerezte meg, vagy gyarapította abban forráskutató készségét. A bécsi kutatások eredményeit tartalmazó kiadványok egész kis könyvtárat tesznek ki, csaknem kizárólag újkori vonatkozású tartalommal, az elmúlt évtized alatt megjelent évkönyvek nyolc kötete azonban bőségesen tartalmaz középkori anyagot is. Fiatal pályájuk kezdetén álló ösztöndíjasok és kiforrott tudósok műveit vegyesen találjuk közöttük, a legtöbbjük — Váczy Péter, Heilig Konrád, Hajnal István, Mályusz Elemér, Deér József, Kring Miklós, Szilágyi Lóránd, Fekete Nagy Antal, Belitzky János, Waldapfel Eszter, Benda Kálmán, Paulinyi Oszkár, Móra Mihály, Kumorovitz Bernát tanulmányai¹¹ — alapvető fontosságúak a magyar történettudomány egy-egy részletkérdésének tisztázásához. Ha valamikor megírásra kerül korunk történettudományának története, az alkotandó műben elsőrendű fejezet illeti meg majd a Bécsi Magyar Történelmi Intézet tudósnevelő hivatását.

Évkönyvekről lévén szó, nem haladhatunk el megemlítés nélkül a Szekfü Gyula által életrehívott *Katolikus Történetírók Munkaközösségének évkönyvei* mellett. Az 1934-ben alakult Munkaközösség kifejezett programjával tűzte ki a magyar egyháztörténetnek, valamint a katolikus szellemű magyar történetnek a művelését s a jól végzett, alapos munka bizonyítéka nemcsak az a számtalan felolvasás, amely megalakulása óta a Munkaközösség kebelében elhangzott és a vidéki kutatások, különösen a plébánia-történet-írás megszervezése, hanem a *Regnum* címen kiadott egyháztörténelmi évkönyv három kötete¹² is. Bár a Munkaközösség kiadványaiban is az újkori anyag részesül előnyben a középkorival szemben, — bizonyára a források könnyebb hozzáférhetősége miatt, — mégis találunk az Évkönyv kötetekben a közép-

¹¹ Váczy Péter: *Immunitas és iurisdictio*. I. köt. — Heilig, Konrád: *Wer war der anonyme Notar?* II. köt. — Hajnal István: *Racionális fejlődés és irásbeliség*. III. köt. — Mályusz Elemér: *A Toldi-monda*. IV. köt. — Kring Miklós: *A magyar államhatár kialakulásáról*. IV. köt. — Deér József: *Közösségérzet és nemzettudat a 11—13. századi Magyarországon*. IV. köt. — Szilágyi Lóránd: *A német birodalom és Magyarország államjogi viszonya Luxemburgi Zsigmond alatt*. IV. köt. — Fekete Nagy Antal: *Külföldi János*. IV. köt. — Belitzky János: *Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határörnépei a középkorban*. IV. köt. — Waldapfel Eszter: *Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás*. V. köt. — Benda Kálmán: *A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a 15. században*. VI. köt. — Paulinyi Oszkár: *Magyarország aranytermelése a 15. század végén és a 16. század közepén*. VI. köt. — Móra Mihály: *Beitraege zur Geschichte des kirchlichen Prozessrechtes im 12. Jahrhundert*. VII. köt. — Kumorovitz B. Lajos: *A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban*. VII. köt.

¹² *Regnum. Egyháztörténelmi Évkönyv*. Budapest, I. 1936. II. 1937. III. 1938—39.

korral foglalkozó néhány egészen jó tanulmányt is. A kezdet lendülete az anyagi nehézségek és a közönség érdeklődésének csekély volta miatt sem lankad s a vállalkozókedvű fiatal gárda az alapvető kérdések tisztázása után már egy összefoglaló nagy katolikus egyháztörténet megírásán dolgozik.

Jellegzetes termékei a magyar történetírásnak azok az emlékkönyvek, amelyeket egy neves professzor, tudós vagy nevelő életének egy-egy fordulója, vagy valamely történelmi évforduló hív életre. Belső értékében rendkívül magasan állanak ezek az emlékkönyvek, mert bennük rendszeren egy résztudomány vagy az egész történettudomány legjobbjai adják műveik legjavát, hogy maradandó emléket állítsanak az ünnepeltnek. A magyar történettudomány ősz mesterének, *Károlyi Árpádnak* nyolcvanadik születésnapjára kiadott emlékkönyv¹³ *Szekfü Gyula* bevezető méltatása mellett a 35 legjobb magyar történész tanulmányait tartalmazza, köztük számos első rendű középkori tárgyú értekezést. Kettőt kell ezek közül különösen kiemelnünk: *Hajnal István*-nak, a budapesti egyetem újkori történelmi professzorának, cikkét (*Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés*), mert ebben közli először azóta Európa-szerte ismert zseniális elméletét az európai kultúrfejlődésről, valamint *Mályusz Elemér* tanulmányát (*Árpádházi Boldog Margit*), amelyben a középkori magyar szellemiség egészen újszerű vizsgálatának vetette meg az alapjait. A Bécsi Történelmi Intézet Évkönyveinek negyedik köteteként megjelent *Hóman-Emlékkönyv* azt a fiatal gárdát sorakoztatta fel, amely a nagy nevelő és kultúrpolitikus egyetemi tanársága alatt szemináriumából kikerült. A *Domanovszky-Emlékkönyv*-ben ¹⁴ tudós tanítvány roja le háláját a művelődéstörténet kiténő professzorának. Az értekezések jórésze — a Domanovszky-szeminárium munkakörének megfelelően — gazdaságtörténeti vonatkozású, de megfelelő számmal vannak képviselve a kötetben társadalomtörténeti, település- és helytörténeti, sőt egyháztörténeti, művészettörténeti és közigazgatástörténeti témák is. Különös figyelmet érdemelnek a középkor története szempontjából a kötetben *Lederer Emma*, *Husztli Dénes*, *Paulinyi Oszkár*, *Bartoniek Emma*, *Fekete Nagy Antal*, *Belitzky János*, *Kniezsa István*, *Tóth László*, *Váczy Péter* és *Kumorovitz Bernát* dolgozatai. A történelmi segédtudományok professzorának, *Szentpétery Imr*-nek, hatvanadik születésnapjára 27 tanítvány sorakozott fel¹⁵ s a túlnyomóan középkori tárgyú dolgozatok magas színvonala jól érzékelteti azt a fejlődést, amely a magyar segédtudományokat, elsősorban az oklevéltudományt, az ünnepelt tudós irányítása mellett európai magaslatokra emelte. Az Emlékkönyv tartalmából újlónösen *Szilágyi Lóránd*, *Kumorovitz Bernát*, *Guoth Kálmán*, *Istványi Géza* és *Mendöl Tibor* tanulmányai maradandó értékűek.

A történelmi évfordulók alkalmával megjelent emlékkönyvek közül csak futólag emlékezünk meg a *Szent Norbert-Emlékkönyv*-ről,¹⁶ amelyet a magyarországi premontreiek adtak ki rendalapítójuk halálának 800 éves fordulója alkalmából, számos értékes adatot hozva benne napvilágra a rend

¹³ *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. 1933. október 17. Budapest, 1933.

¹⁴ *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. 1937. május 27. Budapest, 1937.

¹⁵ *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, 1938.

¹⁶ *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Budapest, 1934.

magyarországi történetére vonatkozólag. Szintén mérsékeltbb jelentőségű a *Szent Mór-Emlékkönyv*,¹⁷ amelyet a szentéletű apát püspökké való kineveztetésének 900 éves fordulóján adott ki a pécsi egyházmegye. Részletesebb ismertetést kíván azonban a *Szent István-Emlékkönyv*,¹⁸ amely Szent István halálának 900-ik évfordulóján, 1938-ban, jelent meg. Ez a hatalmas, háromkötetes kiadvány nemesak a Szent István-évnek, de az egész Szent István-irodalomnak is a legkiemelkedőbb alkotása, mind méreteiben, mind részleteiben méltó a szent király emlékéhez. A pompás kiállítású, gazdag képanyaggal illusztrált három kötetben közel 2000 oldalon 43 szerző 51 tanulmánya dolgozza fel a Szent István személyével és korával kapcsolatos kérdéseket. Hosszú lenne a szerzőket és tanulmányokat felsorolni, talán elég lesz, ha rámutatunk arra, hogy **Szerédi Jusztinián-nal, Szekfű Gyulá-val, Hóman Bálint-tal, Kornis Gyulá-val** az élükön a korszaknak valamennyi kitűnő ismerője részt kér abból a munkából, mely az első magyar király alakját a lehetőségig teljes megvilágításba akarja helyezni. Nagyszabású háttérrel dolgoztak ki alakja és alkotása mögé, megismertetve Pannónia régi kereszténységével, az első térítési kísérletekkel és a magyarság Szent István előtti politikai rendszerével. Összefoglaló képben jelenik meg a szent király személye, az ember, a szent, az uralkodó, az országépítő, megmutatják magánéletét, családi kapcsolatait, országának és népének állapotát, a gazdasági és társadalmi, a vallásos és egyházi életet, kora művészetét stb. Alakjának a magyar hagyományban való továbbélése is megfelelő feldolgozást nyers a kompozíciót hatásosan egészíti ki két bibliografikus értékű feldolgozás Szent István korának hazai és külföldi forrásanyagáról, valamint a Szent Istvánnal és a magyarság megtérésével foglalkozó irodalomról.

Nem lenne teljes a magyar történettudomány termelési rendszeréről alkotott kép, ha nem emlékeznénk meg az egyetemi kutatóintézetek kiadványsorozatairól. Jobbára fiatal tudósjelöltek doktori értékezései jelennek meg ezekben, azonban értékre közel egyenlők a legkiforrottabb tollakból megjelenő történeti munkákkal, mert náluk a gyakorlottságot a műbe fektetett munka nagysága, az ítéletekben való óvatosság és a jó irányító tanár pótolja. A legrégebb ilyen sorozat, a **Domanovszky Sándor** irányítása alatt dolgozó *Művelődéstörténeti Intézet kiadványsorozata*¹⁹ különösen a magyar gazdaságtörténet problémáival foglalkozik, előkészítve az anyagot a magyar gazdaságtörténet szintetikus megírásához. A *Magyar Történeti Intézet* (Szentpétery, Szekfű és Mályusz professzorok irányítása alatt) sorozatában²⁰ köztörténeti és elsősorban diplomatikai kérdések feidolgozásai jelennek meg, a legfiatalabb ilyen vállalkozás a **Mályusz Elemér** irányítása mellett dolgozó *Népiség- és Településtörténeti Intézet* kiadványai²¹ pedig elsősorban nemzetiségi területek demográfiai fejlődését dolgozzák fel.

Lezárhatjuk az eddigiekben vázolt képet, ha megemlékezünk arról a küldetészerű munkáról, amelyet a Magyar Történelmi Társulat közlönye, a *Századok*, végez szinte egyedül az egész történettudomány területén. Lapjain legjobb történészeink jutnak szóhoz, cikkei sok esetben adnak döntő

¹⁷ *Szent Mór-Emlékkönyv*. Szerk. Vargha Damján. Pécs, 1936.

¹⁸ *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik fordulóján*. Szerk. Szerédi Jusztinián. I—III. Budapest. 1938.

¹⁹ *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. Szerk. Domanovszky Sándor.

²⁰ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Történeti Szemináriumának kiadványai*. Szerk. Szentpétery Imre.

²¹ *Település- és Népiségtörténeti Értekezések*. Szerk. Mályusz Elemér.

fordulatot egy-egy történeti probléma megoldásának, az az éber figyelem pedig, amellyel könyvismertető rovataiban a magyar és külföldi történetirodalom új termékeit számontartja és méltatja, nélkülözhetetlen tájékozódást nyújt minden olvasónak a történettudomány fejlődéséről.

Áttérve a nem szerves kiadványokban megjelent munkák értelmi és időrendi egymásutánban való ismertetésére, meg kell állapítanunk, hogy az elmúlt évek a forráskutatás és forráskiadás terén is hoztak néhány kiemelkedő alkotást. **Gombos F. Albin**, az azóta már elhunyt kitűnő forráskutató, egy élet munkája után három hatalmas kötetben tette közzé az Árpádok korára vonatkozó hazai és külföldi források jegyzékét,²² az ismeretlenebb forrásokból bőséges szemelvényeket is közölve. Régi adósságát törlesztette le a magyar történetirodalom, amikor **Szentpétery Imre** irányításával megkezdte középkori elbeszélő forrásaink kritikai kiadását.²³ Az első kötetben Anonymus, a Pozsonyi Évkönyvek, Kézai, a Zagrábi és Varadi Krónika s a XIV. századi krónikacsaládok láttak napvilágot, a legavatottabb szakemberek sajtó alá rendezésében és magyarázatában.

Középkori forrásaink problémái is közelebb kerültek a megoldáshoz. Szent István törvényeinek kérdését **Bónis György** dolgozta fel újból,²⁴ meggyőző erővel és felkészültséggel bizonyítva, hogy a szent király törvényhozása lényegében és szellemében magyar volt. A könyvtárakramenő irodalommal rendelkező Anonymus-kérdést pedig **Heilig Konrád** és **Domanovszky** tanulmányai után **Szilágyi Lőránd**²⁵ vitte olyan közel a megoldáshoz, amennyire a jelenleg ismert adatok és forrásvizsgáló módszerek felhasználásával lehetséges.

Östörténetünk problémáit sem lehet, — azt hisszük, — alaposabban feldolgozni, mint azt **Németh Gyula**, a török nyelvészet budapesti professzora, tette.²⁶ Bár munkája inkább a nyelvész, mint a történész kezének nyomait viseli magán, adatgazdagságával és jól megtámasztott megállapításaival sokáig nélkülözhetetlen segédkönyv lesz minden hasonló tárgyú kutatás számára.

A Szent István-Emlékkönyv méltatásáival kapcsolatban nem foglalkoztunk külön azzal a gazdag irodalommal, amely a jubileumi év alkalmával önálló művek formájában megjelent. Kitérve ennek az irodalomnak néhány jelesebb alkotására, első helyen kell megemlékeznünk **Hóman Bálint** monográfiájáról.²⁷ Hóman, nem elégedve meg régi, kiforrott eredményeinek felhasználásával, biztos, határozott Szent István-portrét rajzolt, olyant, amelyen már a későbbi kutatás is csak nehezen tud bővíteni. Nem szorosan a nagy király személyével, hanem a magyarság Szent István-kori nagy átalakulásával foglalkozik **Deér József** könyve,²⁸ mesteri módon ábrázolva azt a folyamatot, ahogyan a pogány magyar nép kereszténnyé formálódik s Kelet és Nyugat között beleilleszkedik abba a szerepbe, amelyet a törté-

²² Gombos F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungaricae, aevo ducum et regum ex stirpe Arpád descenduntium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301.* I—III. Budapest, 1937—38.

²³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I—II. Budapest, 1937—38.

²⁴ Bónis György: *Szent István törvényének önállósága.* Budapest, 1939. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából. 7.)

²⁵ Szilágyi Lőránd: *Az Anonymus-kérdés revíziója.* (Századok. 1937.)

²⁶ Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest, 1930.

²⁷ Hóman Bálint: *Szent István.* Budapest, 1938.

²⁸ Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Budapest, 1938.

nelem számára rendelt. **Komoróczy György**²⁰ széles alapokon ismerteti: hogyan kapcsolódik bele a magyar föld Európa gazdasági életébe s hogyan alakulnak ki az ipar és kereskedelem alapjai. Megemlékezve még **Mihályi Ernő** kevés önállóságot mutató Szent István monográfiájáról³⁰ és **Balanyi György** plasztikus kis összefoglalásáról,³¹ lezárhatjuk a gazdag termést hozó Szent István-jubileum méltatását.

A XI–XII. század történetéről átfogó képet nyújt **Váczy Péter**-nek a magyar királyság első századairól írt németnyelvű munkája.³² Kevés tudásunk ismeri annyira az Árpádkor társadalmi és közigazgatási problémáit, mint Váczy, s ha megállapításaival a szakmabeliek nem értenek is mindentben egyet, az egész munka rendkívül termékenyítő s a magyar történettudományak nem válik szegényére, hogy idegen nyelven jelent meg.

Mellőzve számos nem teljes értékű monográikus munka ismertetését, ki kell térnünk arra, hogy a történettudomány egyes részletein milyen haladás észlelhető az elmúlt években. Az egyháztörténetírásról pl. megállapíthatjuk, hogy a nagy paptörténészek — Bekefi, Fraknoi, Karácsonyi — elhalványulása és kidőlése óta megrekedt tudományágba a Katolikus Történészek Munkaközösségének már ismertett tevékenysége talán meghozza a régen várt lendületet. Megemlíthetünk azonban néhány sikerült munkát az egyháztörténet köréből a Munkaközösség keretein kívül is. **Galla Ferenc** a clunyi reformmozgalom Magyarországon való érvényesüléséről írt elismerést érdemlő munkát,³³ **Barta István** a középkorvégi magyar állam és egyház viszonyát vizsgálta meg eredeti, figyelmet érdemlő beállításban,³⁴ **Juhász Kálmán** az egyházmegyétörténet erősen elhanyagolt területén tört új utat a csanádi egyházmegye középkori történetének megírásával,³⁵ **Harsányi András**-nak a magyarországi domokosrend középkori történetéről írt vaskor doktori értekezése³⁶ érdekes és jobbára sikerűtnek mondható kísérlet arra, hogy kellő felkészültséggel protestáns kutató is belemélyedjen a katolikus egyháztörténet problémáiba.

A gazdaságtörténet modern szellemű művelése, mint már említettük, a Domanovszky Sándor irányítása mellett dolgozó fiatal gárda feladatához tartozik. A szeminárium kiadványai jobbára újkori tárgyakat dolgoznak fel, akad azonban köztük egy-két igen érdekes középkori dolgozat is, így **Sinkovics István** értekezése³⁷ a magyar nagybirtok XV. századi életéről. A számos önállóan és folyóiratokban vagy évkönyvekben megjelent középkori tárgyú gazdaságtörténeti értekezés közül külön is meg kell említenünk **Lederer Emma** értekezését³⁸ a középkori magyar pénzüzletekről, de különösen **Paulinyi Oszkár** tanulmányát³⁹ a középkori magyar aranytermelésről,

²⁰ Komoróczy György: *A kereskedelem és ipar Szent István korában*. Budapest, 1938.

³⁰ Mihályi Ernő: *Szent István élete és műve*. I—II. Budapest, 1937.

³¹ Balanyi György: *Szent István*. (Magyar Szemle Kincsestára 141. sz.)

³² Váczy Péter: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Pécs, 1935.

³³ *A clunyi reform hatása Magyarországon*. Pécs, 1931.

³⁴ Barta István: *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén*. (A Pázmány P. Tud.-Egyetem Tört. Szemináriumának Kiadványai 4.)

³⁵ Juhász Kálmán: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter*. 1030—1307. Münster i. W. 1930.

³⁶ Harsányi András: *A domokosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938.

³⁷ Sinkovics István: *A magyar nagybirtokok élete a 15. század elején*. Budapest, 1933.

³⁸ Lederer Emma: *Középkori pénzüzletek története Magyarországon*. Budapest, 1935.

³⁹ Említve már a Bécsi Tört. Intézet tanulmányai között.

amely alapjaiban tisztázza a középkori magyar gazdasági élet ezen világszerte ható tényezőjének számos részletkérdését.

A várostörténet is gyarapodott néhány értékes alkotással, A korán elhunyt **Pleidell Ambrus**-nak a Századokban megjelent tanulmánya⁴⁰ kívánczik ezek közül az első helyre, amelyben a források legalaposabb felhasználásával meggyőzően bizonyítja annak a lehetőségét, sőt valószínűségét, hogy a római municipiumok és középkori városaink között a kontinuitás fennállott. Elismeréssel kell szólnunk arról az áldozatkészségről, amellyel Sopron városa szíven viseli múltjának feltárását. A **Házi Jenő** főlevéltáros feldolgozásában eddig megjelent kilenc kötet⁴¹ még csak az okleveles anyagot tartalmazza, s minden remény megvan arra, hogy a ritka méretű forrásközlést ahhoz méltó szintézis fogja követni. *Budapest* okleveles emlékeinek közlése is megindult,⁴² remélhetőleg egy jó várostörténet előmunkálataként. Itt kell megemlékeznünk arról a hatalmas vármegyétörténetről is, amelynek első, középkori kötete Sopron vármegye áldozatkészségéből **Belitzky János** tollából a közelmúltban látott napvilágot.⁴³

Szilágyi Lóránd elmélyedő, alapos munkásságának köszönhetjük, hogy a magyar hivataltörténet számos középkori problémájára fény derült. A jeles fiatal levéltáros számos tanulmányban világított rá ennek a problémakörnek a részletkérdéseire.⁴⁴ A rokontárgyú munkák közül utalunk még **Istványi Géza**, **Guoth Kálmán** és **Perényi József**⁴⁵ értekezéseire.

Nem lenne teljes a középkorral foglalkozó magyar történetirodalomról felvázolt képünk, ha nem emlékeznénk meg a legfiatalabb, de talán éppen azért a legeredményesebben és a legnagyobb reményekkel művelt részterületéről, a népiség- és településtörténetről. Időrendben első az e tárgyú munkák közül **Fekete Nagy Antal** műve⁴⁶ a Szepesség területi és társadalmi kialakulásáról. Nem hálás történetírói feladat ilyen műveket írni: az adatok tízezreit kell feldolgozni s a végső eredmény sohasem csillogó, büszkeséggel eltöltő alkotás, külső elismerést ritkán hoz, annál inkább azonban belső megelégedést, azt a tudatot, hogy a felhasznált rengeteg fáradság a magyar faj részére gyümölcsözők. Ezzel az érzéssel teszi le az olvasó Fekete könyvét s ezzel az érzéssel kíséri figyelemmel azt a munkát is, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, **Mályusz Elemér** irányításával megindult *Magyarság és Nemzetiség* című monumentális vállalkozás munkatársai végeznek. A munka célja önálló monografiákban negyenként feldolgozni a nemzetiségi területek forrásanyagát és pontos, tárgyilagos képet nyújtani az illető vidék korszakonkénti nemzetiségi képéről. Az első meg-

⁴⁰ Pleidell Ambrus: *A magyar várostörténet első fejezete*. Századok, 1934.

⁴¹ Házi Jenő: *Sopron sz. kir. város története*. I. rész. 1—7. köt. Oklevelek. II. rész, 1—2. Végrendeletek... Sopron, 1921—1931.

⁴² *Budapest történetének okleveles emlékei*. Csánki Dezső és Gárdonyi Albert gyűjtése. I. köt. Budapest, 1936.

⁴³ Belitzky János: *Sopron vármegye története*. Budapest, 1938.

⁴⁴ *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526*. Budapest, 1930. — *Die Personalunion des Deutschen Reiches mit Ungarn in den Jahren 1410—1439*, Ungarische Jahrbücher 1937. stb.

⁴⁵ Istványi Géza: *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása*. Budapest, 1934. (A Pázmány P. Tud.-Egyetem Tört. Szemináriumának kiadványai 1.) — Guoth Kálmán: *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*. (Ugyanott 9. sz.) Budapest, 1936. — Perényi József: *A francia iskola hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest, 1938. (Ugyanott 14. sz.)

⁴⁶ Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934.

jelent kötet, — amelyet rövidesen több is fog követni, — **Szabó István** főlevéltáros feldolgozásában Ugocea megyét adja,⁴⁷ az emberfeletti munka eredményeként megjelent hatalmas kötet szigorúan tudományos alapon, példaadó tárgyilagossággal vizsgálja a kis varmegye nemzetiség-történeti multját s a teljes forrásanyagot keresztül mutatja be a magyar és rutén népelem arányának változásait az évszázadok folyamán. Szervesen kapcsolódik az Akadémia nagy kiadványsorozatához az a munka, amely a Mályusz professzor vezetése alatt működő egyetemi Népiség- és Településtörténeti Intézetben folyik. Itt fiatal disszerensek dolgozzák fel professzoruk irányítása mellett a nemzetiségi megyék középkori forrásanyagát és adnak róluk az előbbinél méretekre kisebb, de nem kevésbé tárgyilagosságot és alapos képet. Ezideig három ilyen doktori értekezés jelent meg: **Fügedi Erich** Nyitra megyét, **Balázs Éva** Kolozs megyét, **Iczkovits Emma** az erdélyi Fehér megyét dolgozta fel.⁴⁸

Beszámolóinkat ezzel befejezzük. Bőségesen lenne még anyag, a felsoroltak csak az értékesebb alkotásait tartalmazzák az elmúlt évek gazdag termésének. A kép azonban, amelyet az ismertetés nyújt, igazolja, hogy a magyar történettudomány műhelyében avatott kezek irányítása mellett tehetséges és szorgalmas tudósok serege dolgozik a magyar mult mennél teljesebb feltárásán.

BARTA ISTVÁN.

Gáldi, Ladislav: Les mots d'origine néo-grecque en Roumain à l'époque des phanariotes.

Par *Ladislav Gáldi* privat-docent de philologie romane à l'université de Budapest. 1939. Kir. M. Pázmány Péter Tudomány Egyetemi Görög Filológiai Intézet. 8° 270 l. (A Moravcsik Gyula szerkesztésében megjelenő Magyar-Görög Tanulmányok 9. kötete.)

A román nyelvészet hézagpótló munkával gazdagodott Gáldi László budapesti egyet. m. tanár, Eötvös-kollégiumi tanár nagyon értékes munkájával, melynek első fele-terjedelmében a fanarióta-korbéli újjörög eredetű román szavakat jelentésszerű csoportosításban tárgyalja, a második felében pedig betűrendes szótár-összeállításban adja az idevonatkozó etimológiát. Ez utóbbinak feltünteti az eddigi nyelvészeti, sok esetben irodalmi előfordulását is. Ilyenformán kb. 1300 fanarióta-korbéli újjörög román szót állított össze, melyből mintegy 600 szó eddig nem szerepelt egyik román szótárban sem, — mondja a tanulmány könyvkereskedői ismeretése.

A bevezetésben a szerző azt hangoztatja, hogy Cihacnak 1879-ben megjelent daeco-román etimológiai szótára óta, amely megközelítőleg felölelte a szláv, magyar, török, újjörög és albán elemek jegyzékét, a román etimológiai kutatás aránylag mérsékelt haladást tett. Nem szűnnek meg ugyanis a szakemberek ismételten a román nyelv régi latin alapjainak tanulmányo-

⁴⁷ Szabó István: *Ugocea megye*. (Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiség történetéből. 1. sorozat, 1. kötet.)

⁴⁸ Fügedi Erich: *Nyitra megye betelepülése*. Budapest, 1938. — Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest, 1939. — Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Budapest, 1939. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 1., 2., 3. sz.)

zásába merülni, de kevés időt szentelnek azon idegen eredetű szavak tanulmányozására, melyek pedig tagadhatatlanul lényeges szerepet játszottak a román szókincs és szellem történetében. Így pl. nincs rendszeres összefoglaló munka a szláv, magyar és francia elemekre vonatkozólag, melyek pedig elhatározó befolyást gyakoroltak Délkelet-Európa ezen újlatin nyelvének fejlődésére.

A román nyelv régi-görög elemeire vonatkozólag vannak számottevő tanulmányok, a fanarióta-kor hatásának kutatása azonban teljesen elfelejtett része a román szótártannak. A román nyelvészet e hiányára Gáldi figyelmét még 1930-ban hívta fel Carlo Tagliavini, akkori budapesti, jelenleg páduai egyetemi tanár, aki egyébként a szóban levő tanulmány elméleti részét is átnézte a szerző kérésére. A mű szótárának etimologiai részét gróf D. Tribolis, a palermói egyetem újjörög lectorsa, ellenőrizte. E vallomások már eleve is növelik bizalmunkat a szerző és munkája iránt, amely a vonatkozó szakirodalom szinte teljes feldolgozásáról tesz bizonyosságot.

A szerző mindenekelőtt felhívja figyelmünket arra a fontos körülményre, hogy ugyanabban a korban, amelyben annyi újjörög szó jött át a románba, a román nyelv szintén tekintélyes befolyással volt a dunai tartományok felső társadalmi osztályainak nyelvére. Tehát amiként tanulmány tárgyává tesszük a román nyelvnek a fanarióta-korban való görög kölcsönzéseit, úgy tanulmány tárgyává tehetjük a munteniai és moldovai görög beszédben a román eredetű szavakat. Ez természetes következménye a görög-román két-nyelvűségnek.

Ámbár természetesnek vehető, hogy a görögök beszívargása a fanarióta-kornál előbb kezdődött és hogy a XVII. századbéli görögbarát fejedelmek (Matei Basarab, Vasile Lupu) mintegy bevezetésül szolgáltak a görög uralomhoz, mégsem lehet kétségbevonni, hogy az 1711. és 1716. évek elhatározó változást jelentenek a dunai tartományok történetében. Egyelőre csak „elhatározó” és nem „erőteljes” változásról lehet szó, mert a század első felében az új uralom befolyása kevésbé volt erős. A román nyelv hűen tükrözi vissza ezt a fejlődést. Ebben az időben az újjörög eredetű szavak aránylag kisszámúak a románban. Számuk csak akkor kezd hirtelen emelkedni, amikor a nemzeti szellem már nem tud ellenállani az új életforma hatásának; ez a kor viszont nem véletlenül esik össze az újjörög művelődésnek a román tartományokban való virágzási korával.

A szerző itt felveti azt a több mint egy század óta román és idegen tudósok által vitatott kérdést, hogy mit köszönhet Muntenia és Moldova a görög fejedelmek uralmának. A román tudósok többsége — Iorga prof. kivételével — nem igen lát hasznot a fanarióta-korból, ennek a művelődést megindító, némileg jótékony hatását ugyanis túlságosan a mérleg másik oldalára billenti az a szinte elviselhetetlen nyomás, amely a köznépet valószínűleg állati sorba taszította. Ennek a kornak a nyomorúsága még a késői, pártatlanságra törekvő elvasót is könnyen azok táborába kényszeríti, akik a fanarióta-kor szenvedéseit túlságosan árnyak tartják a késői esetleges haszonnal szemben. Mi magyarok sem igen tudunk pl. az abszolutizmus korából semmi jót magunkra elismerni. Pedig nincs az az elnyomás, amiből a késői magyarázó valamilyen hasznot is ne tudna kiesiholni.

Gáldi azon a véleményen van, hogy a fanarióta-kor szellemi megújódási korszak volt, amely előjátékaul szolgált a francia és olasz befolyásnak, de a váltságdíj, amelyet a felső társadalmi osztályoknak kellett fizetniük azért a művelődésért, a parasztság legsötétebb nyomora volt. E társadalmi egyenlőtlenség miatt hagyott a fanarióta-kor, a tagadhatatlan szellemi felsőbbren-

dűség ellenére, csak gyűlöletet és haragot a román lélekben. Tehát sem azoknak nincs igazuk, akik a fanarióta-kort ócsárolják, sem azoknak, akik csodálják, hanem a közepén van az igazság, — mondja a szerző és ezt igyekszik bizonyítani a román nyelv görög elemei legújabb rétegének tanulmányozásával.

A XVIII. század szellemi élete és az újjörög eredetű szavak címet viselő fejezetben az egyház, az állam, a társadalom, a szellemi művelődés és anyagi előhaladás alfejezeteket még tovább osztja. Az államról szóló részben a politikai élet kifejezéseit, a közigazgatás, a bírászkodás és a katonaság nyelvét, a társadalomról szóló fejezetben a társadalmi osztályok, a család, a társalgás, a levelezés, a szórakozás nyelvét és a lélektani elemzés kifejezéseit teszi vizsgálat tárgyává. A szellemi művelődés fejezete felöleli az iskola, a nyomtatványok, a könyvtár, a tudományok és művészetek körét, végül az anyagi előhaladásról szóló fejezet a kereskedelem és iparra vonatkozó idevágó szavakkal foglalkozik.

A fenti csoportokban tárgyalt szavak beszédes bizonyítékai a kor életének minden viszonylatban. Csak olvasni kell tudni belőlük. A szótár olvasása nem a legunalmasabb szórakozások közé tartozik, még ha sokak ellenvetését hívja is ki ez az állítás. Boldog emlékü Bitay Árpád barátom mondotta egyszer, hogyha zavartalan élvezet után vágyik, előveszi valamelyik szótárt. Magam is ismerem ezt a fajta szórakozást. — Gáldi nemcsak a szavak nyelvészeti köntös-váltásának törvényszerűségét ismeri kitünően, hanem ahhoz is ért, hogy érdekes formában levonja a szavak belső életéből adódó törvényszerűségeket. Sőt a szócsoportok felsorakoztatásában is jelentőségi ranglétra érvényesül. Az egyház és a vele összefüggő életmegnyilvánulás azért került az élre, mert a görög elem benyomulása az addig szláv hatás alatt álló egyházi életbe, a görög eredetű uralkodók politikai uralmának kezdetét is jelenti.

Nincs itt hely arra, hogy rámutassak minden szócsoporttal kapcsolatban a bennük összehordott gazdag anyagra és az abból levonható tanulságokra. Csak ismétellhetem, hogy e szavakból olvasni lehet a kor társadalmi osztályára, erkölcsére, érényekre és bünökre: magára az életre vonatkozólag. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt azonban, — ezt a szerző egyébként többször hangoztatja — hogy a fanarióta nyelvi hatás elsősorban a felsőbb társadalmi osztályban érvényesült, a népi nyelvben nagyobbára tovább élnek a fogalmak régi elnevezései változatlanul, csak a népi nyelv örök törvényei érvényesülnek. Elenyészően kisszámban kerülnek a nép nyelvébe idegen szavak s ezek is csak főleg a közigazgatás és katonáskodás körébe vágnak, tehát aránylag szűkkörű az idegen hatás. Az a jelenség sem csak a fanarióta-korra vonatkozik, hanem minden nép tudatalatti védekezéséből s a nyelv örök törvényéből következik, hogy az élet csúf oldalainak, bűneinek idegen neve előbb hódít az idegen hatásnak kitett nyelvekben, mint az érényeket, az élet szép oldalait feltüntető szavak.

A fanarióta-korbéli görög elemek helye a román nyelv történetében e fejezetben ezeknek az elemeknek időrendbe állítását adja a szerző. A szótáranyagból kikapott szómennyiségek (A-Am, D. Ie-Ist, Pa-Pe) vizsgálata alapján arra a megállapításra jut, hogy a fanarióta szókölesönzések aranykora kb. 40 évig tart, mely az 1821. évvel politikailag lezáródik ugyan, de a fanarióta-szavak használata, Alecsandri és Filimon bizonyossága szerint, még sokáig nem hanyatlik, sőt a Caragialeből vett példák arra mutatnak, hogy Bukarest külvárosában még egy századdal később sem ismeretlenek a fanarióta eredetű szavak. A fanarióta elemek földrajzi megoszlásának vizsgálata

pedig azt eredményezi, hogy legnagyobb jelentőségre tettek szert a nagy városokban, de nem lehet azt a véleményt fenntartani, hogy a fanarióta elemek Erdély nyelvébe nem nyomultak be. A román nyelv itteni magyarul latin elemei mellett kimutathatók a fanarióta görög elemek is. Gáldi mintegy 150-re teszi azoknak a szavaknak a számát, amelyek a fanarióta-korból való maradványként a román nyelvben ma is használatosak. Véleményem szerint azonban az általa felsorolt ilyen szavak közt sok olyan van, amely szó-tári holt szónak vehető. Még legtöbb fanarióta-szó az egyházi nyelvben használatos. A C. Petrescutól idézett példák inkább hapax legomenáknak vehetők, melyeket a legtöbb olvasó csak szótárból ért meg.

Végül a *Nyelvtani megfigyelések* cím alatt a magán- és mássalhangzókra vonatkozó hangtani jelenségekkel, a hangsúllyal, a névszók és igék alaktanával s néhány jelentéstani érdekességgel találkozunk. A fanariótaszavak nagy része — mondja Gáldi — nem igazi *kölcsönszó*, hanem *idegen elem* a román nyelvben. Innen következik, hogy nem asszimilálódnak, ha nem hűségesen őrzik hangtani külsejüket és jelentésbeli tartalmukat.

A szokásos ismertetés keretein túlmenőleg foglalkoztam Gáldi e munkájával. Minden tekintetben megérdemli. Nagy szaktudással, a vonatkozó irodalomnak szinte maradéktalan felhasználásával magyar tudós végzett el a román tudományos világ feladatkörébe vágó munkát. A tudományos együttműködésre elismerésre méltó példa. Talán tudat alatt ez is ösztönözt, hogy e munkát részletesebben ismertessen.

DR. KANTOR LAJOS.

Dr. Szabó T. Attila tudományos munkássága.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság jelentése az 1939. évi Szily-jutalomról.

1932-ben a MNy. XXVIII. évfolyama öt füzetében közölte Szabó T. Attila „Közép-szamos-vidéki határnevek” című dolgozatát. Azóta folyóiratunknak mindegyik évfolyamában gyakran találkozunk különböző rovatok kisebb-nagyobb cikkei alatt Szabó T. Attila nevével.

Szabó T. Attila a magyar nyelvtudomány kitűnő művelőjének, a magyar népnyelv és nyelvhagyományok legelsőrangú bűvárának, Csűry Bálintnak a tanítványa. És tanítványa, munkatársa a magyar műveltség egyik túlzott szerénységben rejtőzködő kivételes érdemű ismerőjének és őrzőjének, Kelemen Lajosnak. Az ő ösztönzésükön és példájukon kívül a saját hajlandósága és munkakedve, a saját lelkesedése indította el Szabó T. Attilát. S a választott irányban, fontos eredményekhez vezető úton halad a nehéz viszonyok között sem lankadó, sőt fokozódó lendülettel.

Szabó T. Attila munkásságát helynevek s ezek körén belül határnevek gyűjtésével kezdte meg. Nemcsak az eleven anyagot vette számba, hanem fáradtságos utánjárással, a lehetőségekre rátapintó leleménnyel felkutatta és átvizsgálta a régi és újabb feljegyzések egész tömegét. Szinte kezdeményező abban a tekintetben, hogy amennyire csak módjában van, folytatólagos adatsorozatokot nyújt a középkor századaitól a legújabb korig. Így a XVIII—XIX. századra és a jelenre kiterjedő — ahogy ő jelzi — „történeti gyűjtés”-t ad már elsőnek napvilágot látott, a közép-szamos-vidéki határnevekre vonatkozó idézett dolgozatában. Helynévközléseinek igen nagy —

mostanáig szinte egyedül álló — érdeme ez a századokon át húzódó folytonosság, a különböző időből való alakváltozatoknak egymásba kapcsolódó láncolata. Igen helyesen azon van, hogy kiküszöbölje helynévtudományi vizsgálatainknak egyik hiányosságát, sőt hibáját. Ez az, hogy a középkori anyagot tartalmazó oklevélközlésekben hozzáférhető adatokról több száz évvel későbbi helységnévtárak, illetőleg „népnyelvi“ közlések adataira ugrunk át. Szabó közleményeinek fokozza a becsét, hogy gondja van a helynevek keletkezését, fejlődését megvilágító tárgyi mozzanatok megállapítására. — Az a munka, amit végez, kezdettől fogva nem véletlen, alkalmi produkció, hanem tervszerű, céltudatos, elvi szempontokból rendszerezett, a részletekig alaposan átgondolt, határozott módszert követő tevékenység. Hogy ez így van, tanúsítja 1933. áprilisában Társaságunkban bemutatott és a MNy. XXX. évfolyamában (160—80) megjelent értekezése: „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere“, amelyet a M. Tud. Akadémia az 1934—1935. évi Sámuel-Kölber-jutalommal tüntetett ki (I. MNy. XXXII, 142). Amint egyébként ebben a dolgozatában is rámutat, önála a helynévgyűjtés nem pusztán nyelvészkedő munka, illetőleg ennek a munkának az előkészítése, hanem helyrajzi, valamint történeti, főképen település-, és népesedéstörténeti adalékok kibányászása is. Ilyen szempontoknak megfelelően készültek folyóiratunkon kívül megjelent nagyobb tanulmányai, amelyek Nagyenyed, Zilah és Szásznyíres helynévtörténetét tárgyalják (az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatának 58., 86., 91. számai az 1933., 1936., 1937. évekből).

Szabó nem maradt, de nem is maradhatott meg kizárólag a hely-, illetőleg határnévgyűjtés területén. Tudományos törekvései körébe hamarosan belevonta a népnyelv közszó-készletének a gyűjtését is. Ilyen irányú munkásságának a terméke a marostordamegyei Kutyfalva nyelvéből való közlése (MNy. XXXII. 269—71, 338—40). — Foglalkoztatják őt a nyelvnek csoportnyelvekbe való elágazása útján keletkezett mesterműszók. Ilyeneket közöl Nagyenyedről (MNy. XXXI, 348—9). Közli a dési fazekasok mesterműszavait, mégpedig nemesak azt jegyzi le, hogy miképpen készül most az edény, hanem azonfelül az egykori dési fazekascéh régi irataiból böngész ki adatokat (MNy. XXXIV, 117—22). A múlt évben jelent meg folyóiratunkban (XXXV, 125—7) a homoródi székely fűrészmalom szókinése.

Midőn körülményeinél fogva hozzájuthatott, a régi nyelv emlékeire is ráfordította figyelmét Szabó. Kiad XVI—XVII. századi iratokat. Ilyen pl. „A kecskemétiék levele Wesselényi Ferenchez 1590-ből“ (MNy. XXXII, 331—2). Folyóiratunk múlt évi folyamában láttak napvilágot a következők: „Bánffy Gáspár záloglevele 1540-ből“ (XXXV, 55); „Leltár 1580-ből“ (56); „XVI. századi orvosság a mirigy ellen“ (uo.); „Golyva elleni orvosság a XVI. században“ (261); „Bethlen Gábor utasítása a solymokról“ (262). — Közöl egyes szólásokra, szókra, szóalakokra vonatkozó adatokat. Ilyenek: a *sok baba közt elvész a gyermek* és a *halál ellen nincs orvosság* XVII. századi nyomtatványból (MNy. XXXIV, 116), a *bestelen király* XVIII. századi, a *-bali* képző XVII. századi iratból, az utóbbi kettő múlt évfolyamunkban (XXXV, 262—3).

Szabó T. Attila — úgy látjuk — tudományos törekvései megindultakor azt tekintette főfeladatának, hogy a hely- és határneveket mint az ő lelkéhez és a mi lelkünkhöz egyaránt közel eső föld és a magyar népiség kapcsolatának emlékeit fölkutassa és biztosítsa. De kezdettől fogva végzett „magyarozó“, fejtegető munkát is. Első ilyen természetű cikke (MNy. XXIX, 242—5) bőséges adatkészlettel a rejtélyes *erge* szó jelentésének a tisztázását teszi lehetővé és a szó élettörténetét világítja meg. *Sulyom: solyom* címen

(MNy. XXX. 53—5) azt mutatja ki, hogy földrajzi neveken miképpen szerepel, milyen alakokat ölt és miképpen keveredik össze a *solyom* madárnévvel a kiveszöben levő *sulyom* növénynév. *Bongor* címen (MNy. XXXIII, 336—42) erre az erdélyi tájszóra vonatkozó közszói és helynévi adatokat állítja össze és ezek alapján igazolja, hogy a szó az erdélyi szász *bangert* ~ *bongert* szóval tartozik össze (vö. még MNy. XXXIV, 252—3). Ötletes magyarázatát nyújtja (MNy. XXXIV, 254—6) egy 1353-i oklevélben felmerülő *Malunfekw* helynévnek azzal, hogy előrészében a szolnok-dobokamegyei *Málon*, ma: *Máalom* helység nevével azonosított pataknevet keres, második részében a *fő* szó *fé* változatát, harmadik részében pedig a *kő* szó *kü* változatát fedezi fel, vagyis a nevet így értelmezi: „a Málon patak fejénél, forrásánál levő kő, köves, sziklás rész”. Mult évi folyamunkban (XXXV, 5—1) megjelent érdekes magyarázata, amelyben az erdélyi részeken leginkább erdőnévül található *Virgó* szót úgy fejti meg, hogy az a *virog* ~ *virrog* ~ *villong* „veszekszik, pörlekedik” igének az igeneve. Ugyancsak ebben az évfolyamunkban (51—2) figyelmenre méltó adatokat hoz a *séd* szónak *í-ző* *sid* ~ *sid* változataira. Azután ugyanebben (XXXV, 260) a szolnok-dobokamegyei *Várázlik* határnévről azt eríti ki, hogy a magyar *Ravaszlik* „Rókalyuk” név a románban hangcserén esett át, s ebben a formában került vissza a magyarba. Szintén a mult évben közölt nálunk (XXXV, 112—3) olyan eseteket, hogy az erdélyi magyar helyneveket a román nyelv magyar ragos formában vette át.

A nyelvtudományi értéken különösen túlterjedő jelentőségük van Szabó azon közleményeinek, amelyekben kétségbevonhatatlan adatszerűséggel igazolja ellenkező véleményekkel szemben néhány erdélyi vagy magyarországi helynév magyar eredetét. Ilyen irányú közleményei: *Fagus Kald* (MNy. XXX, 317—8), *Bolla* (MNy. XXXIII, 173—6), *Mál* (MNy. XXXIV, 253—4).

A helyreigazítás célzatában keletkezett *Székaszópatak* című dolgozata, amely folyóiratunk mult évi folyamában (XXXV, 166—73) jelent meg. A nemrég elhunyt román nyelvész, Drăganu Miklós, a csikmegyei *Székaszópatak* név első *szék* elemét a román *sec* „száraz” szóval egyeztetette, a második elemet, az *aszó*-t pedig a román szó magyar fordításának tekintette Szabó igen nagyszámú kiadatlan XVI—XX. századi adatot sorakoztat fel, amelyben *szék* elem szerepel. Kimutatja, hogy ezeknek, valamint a korábbi XI—XV. századi adatoknak egy részében a „mocár, posvány, sár, sós hely” jelentésű *szék* ~ *szik* szóval van dolgunk, s ezzel van dolgunk a *Székaszópatak* első elemében is, úgyhogy a névnek a tárgyi mozzanatokkal összevágó értelmezése: „Mocsárvölgypataka”. — Ebből a dolgozatából is kitetszik, hogy Szabó nem az elmélkedő, képzeletereszítő nyelvész típusa. Arra törekszik, hogy a magyarázatok, megfejtések az adatokból magukból, szinte önként kerekedjenek ki, nem pedig feltevések, jól-rosszul elhelyezett csillagok láncolatainak a zárópontjai legyenek.

Igen öröndetes, hogy újabbban rátér Szabó a szó- és szólásmagyarázatokra is. Azért szerencse ez, mivel három—négy száz esztendő s iratok átvizsgálása közben tömegesen kerülhetnek eléje ismeretlen adatok, s ezeket beszéltetve könnyen fejthet meg olyan kifejezéseket, amelyekkel a forgalomban levő adatok alapján nem tudunk mit kezdeni. Ilyen cikkei utolsó két évfolyamunkban: *Földi* (XXXIV, 112), *Rászáll* (330), *Nem vagyok káptalan* (XXXV, 260).

Megint más újabb irányú érdeklődésének és hozzáértésének a bizonyossága „A nyelvművelés időszerű kérdései” című füzete, amely a mult évben

jelent meg az Erdélyi Iskola kiadta Népművelési Füzetek 5. számaként, s amely — aminek ő szánta — igen hasznos „gyakorlati nyelvőrkalauz“-ul szolgál.

Végül hadd áruljunk el valamit a MNy. szerkesztőségének „titkai“-ból: Szabó T. Attilának igen tekintélyes csomó, különböző természetű, kisebb-nagyobb terjedelmű becses dolgozata várja nálunk a megjelenést, több olyan is, amely nemcsak nyelvészeti szempontokból kívánkozik a nyilvánosság elé. Sajnos, — bár más oldalról örvendetes, — hogy a MNy. korlátozott kiadási lehetőségei távolról sem tudnak lépést tartani Szabó T. Attila munkateljesítményével. Reméljük azonban, hogy e tekintetben a közel jövőben kedvező fordulat történhetik.

Az előadottak alapján azt javasoljuk a választmány útján a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az 1939. évi Szily-jutalmat, meg Csűrű Balint Szamosháti Szótárának egy példányát Szabó T. Attilának ítélje oda a MNy. utolsó nyolc évfolyamában kifejtett buzgó és értékes munkásságáért, kiemelten pedig a folyóirat 1939. évi folyamában megjelent *Székaszópatak* című dolgozatáért. Budapesten, 1940. január 9-én. *Szinnyei József* elnök, *Melich János* bizottsági tag, *Pais Dezső* előadó.

A közgyűlés a javaslat értelmében határozott.

(*Magyar Nyelv*, XXXVI. 1940. 63—66. l.)

Lupaș, Ioan: Doctorul Ioan Piuariu—Molnár. Vieța și opera lui (1749—1815). București, 1939.

(A Román Tudományos Akadémia kiadása.)

Az erdélyi román nép történetének analitikus történetírója, Lupaș professzor, már számos munkában dolgozta fel Erdély történelmének egyes részleteit. Fenti újabb művében is egy ilyen epizódot tár fel. Benne az első erdélyi, román származású diplomás orvos életét és sokoldalú munkásságát mutatja be, a tőle megszokott aprólékossággal és tudományos alaposággal.

Piuariu János majdnem a legújabb időkig csak magyarosított „Molnár“ néven volt ismeretes Erdély művelődéstörténetében. Lupaș professzor kutatásainak köszönheti a román történetírás, hogy eredeti román neve, „Piuariu“ is, napfényre került. Ezt a bécsi császári udvar levéltárában őrzött két egykorú levél alapján sikerült felfedeznie.

Piuariu-Molnár János 1749-ben született Sad községben (Szeben negye) görögkeleti papi családból. Tanulmányait Szebenben és a kolozsvári jezsuitáknál végezte, majd Bécsben fejezte be, ahol orvosi oklevelet szerzett. Tanulmányai végeztével a bánáti román határőrezredhez kapott beosztást orvosi minőségben. 1777-ben szemorvosnak nevezik ki egész Erdélyre kiterjedő hatáskörrel és szebeni székhellyel. Itt igen jó hírnevet szerzett különösen azzal, hogy a szegényeket ingyen gyógyította. Eredményes működéséért, az erdélyi Főkormányzók felterjesztésére, II. Lipót császár 1790. jan. 21-én egyetemi tanárnak nevezte ki a kolozsvári Akadémia szemészeti katedrájára.

1792-ben nemességet nyert „Müllersheim“ előnévvel, melyben talán éppen eredeti román neve rejtőzik.

Orvosi teendői mellett tevékeny részt vett az erdélyi románok közművelődési mozgalmaiban is. 1782-ben a Főkormányzshékhez intézett emlékiratában azt kérte, hogy Erdélyben a román elemi népiskolák számát szaporítsák. 1784-ben megbízzák azzal, hogy a román parasztfelkelést (Horia-féle) lecsendesítse. Hasznos könyveket írt a méhészetről, német—román nyelvtant szerkesztett, a szép szónoki beszéd felépítésére retorikai könyvet állított össze és román nyelvű világtörténelmet írt. Hogy az erdélyi románok közművelődését hathatósabban előmozdítsa, erkölcsi és gazdasági tartalommal ölesó hírlapot akart szerkeszteni a nép számára. Törekvései azonban a politikai tényezők magatartása miatt nem sikerültek. Ő volt az első, aki román hírlap kiadását megkísérelte. Mennyire szívében viselte fájának érdekeit, jellemző erre, hogy orvosi, tanári és irodalmi munkássága mellett időt tudott szakítani arra is, hogy ipari vállalatokkal is foglalkozzék. Szülőfalujában posztó-malmot (ványolót) alapított. Az egyetemi katedra fényénél is nemzete boldogulásáért és jobb jövőjéért küzdött. 1815. március 16-án halt meg. Sokoldalú tevékenységével előkelő helyet biztosított magának Erdély művelődésében.

Nem volna érdektelen kutatás tárgyává tenni, hogy Piuariu-Molnár milyen viszonyban volt a kolozsvári piaristákkal, akiknek vezetése alatt állott abban az időben a kolozsvári Akadémia.

Lupaş professor tanulmánya végén latin és német nyelvű okmányokat közöl, melyek Piuariu-Molnár életére és működésére vonatkoznak. A tudós szerző ezzel a tanulmányával nemesak román, hanem magyar szempontból is értékes munkát végzett.

DR. JÓZSA JÁNOS.

Lupaş, Ioan: Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi? Bucureşti, 1939.

(A Román Tudományos Akadémia kiadása.)

Ebben a dolgozatában Lupaş professor az erdélyi román görögkeleti egyház történetének egy részletkérdését boncolgatja. Nyugodt és megfontolt fejtegetéseiben annak a román püspöknek a nevét szeretné tisztázni, akit 1638. nyarán I. Rákóczy György, paphoz nem méltó életmódja miatt, levetkőztetett és megvesszőztetett a gyulafehérvári román templom előtt, majd teméntelen vagyonát elkobozta. Az érdekes előadásban alkalmunk van megismerni azoknak az összeköttetéseknek néhány jelenetét, melyek I. Rákóczy György és az erdélyi román egyházfők között fennállottak.

Lupaş professor úgy gondolja, hogy a kipellengérezett püspök valószínűleg Dosofteiu nevű máramarosi püspökkel azonos, akit I. Rákóczy György 1634-ben erősített meg a püspöki székben. Rákóczy és Dosofteiu később összekülönböztek és ez vezetett az 1638. évi meghurcoltatáshoz.

Az ilyen apró mozzanatok feltárása nemesak érdekes, hanem más színezetű is adnak egyik-másik korszaknak és nagyban hozzájárulnak a magyar és román nemzet kölcsönös megismeréséhez.

DR. JÓZSA JÁNOS.

A nyelvművelés hírei

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának üléseiről megjelent jegyzőkönyvekből látjuk, hogy a Bizottság munkájának milyen nagy gondot ad az egyes szakmai érdekeltségek nyelvének megmagyarosítása. Amióta Pintér Jenőnek „Magyar Iparosok Nyelvvédő Könyve” című kiadványában a női és férfi iparágak jó részére vonatkozó magyarító szójegyzékek megjelentek, az egyes szakmák, testületek és szervezetek versenyezve igyekeznek saját szakmai nyelvük megmagyarosítására. Érdekes ebből a szempontból a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara magatartása. Ez az előkelő intézmény már évekkel ezelőtt felhívta az Akadémia figyelmét arra, hogy mennyire szükséges és időszerű a kereskedelem és ipar nyelvének megtisztítása; most pedig az említett szótárak megjelenése alkalmával a Pintér Jenőhöz küldött üdvözlő levélben ismét hangsúlyozza, hogy a Kamara szakszerű közreműködésével jó szolgálatot tehet a nyelvtisztító mozgalomnak. Hasonló szellemben üdvözölték a nyelvvédő könyv megjelenését a többi (győri, soproni, debreceni) iparkamarák is.

A Nyelvművelő Bizottság egyik tagja, *Östör József*, tervezetet dolgozott ki a hivatalok és jogszabályalkotások nyelvének megtisztításáról.

A Pintér Jenő és Putnoky Imre szerkesztésében megjelenő „Magyarosan” nyelvművelő folyóirat „Észrevételek a Magyar Nyelvvédő Könyv második kiadásához” címmel a tanuló ifjúság számára pályázatot hirdetett. A pályázatra II pályamunka érkezett be. A pályátételt *Mihály Endre*, a budapesti református gimnázium VII. osztályos tanulója nyerte el, a másodikat pedig *Király István*, a sárospataki református gimnázium VIII. osztályos tanulója. Mellettük még dicséretben részesült három budapesti tanuló.

A Pintér Jenő és munkatársai szerkesztette Magyar Nyelvvédő Könyv harmadik kiadása átdolgozott és javított formában megjelent. E nyelvművelő könyv megjelenése sokat tett a nyelvművelés érdekében. A harmadik kiadással az eddig megjelent példányok száma elérte a 40 000-et.

A Nyelvművelő Bizottságba a múlt év folyamán beválasztották *Kodály Zoltánt*, a nagy magyar népdal-kutatót és zeneszerzőt is. Kodályt a magyar kiejtés érdekében kifejtett buzgólkodásáért választották meg a Bizottság tagjául. Az ő ösztönzésére rendezett a tavaly a budapesti Pázmány Péter tudományegyetem magyar kiejtés-versenyt. Mikor Kodály a Nyelvművelő Bizottságban először megjelent, a neki szóló üdvözlésre válaszolva, felkérte az elnöklő Pintér Jenőt, hogy találjon módot, miként lehetne a középiskolai tanulmányi versenyek közé beilleszteni a magyar kiejtést is.

A Nyelvművelő Bizottság ez évi március 27-i ülésén az elnök bejelentette, hogy súlyos csapás érte a Bizottságot és a magyar nyelvművelés ügyét *Dengl János* meghívott tag elhalálozásával. Denglnek ezelőtt néhány évvel jelent meg egy nagy nyelvművelő munkája „*Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*” címen. E bőséges és az eddigi nyelvművelő irodalmat teljes egészében felölelő mű megírása óta állandó munkatársa volt a Bizottság folyóiratának. Halálával a nyelvművelés ügyének egyik legjobban felkészült, legodaadóbb harcosa tűnt el a nyelvművelők sorából.

Kristóf György a kolozsvári Thalia-színház idegenszerű tulajdonnév-használatával kapcsolatban levelet írt a Nyelvművelő Bizottság elnökéhez. A levélíró arra a sokszor szövegértés visszaélésre hívja fel a figyelmet, mely az idegen tulajdonnevek írása terén tapasztalható. A kérdés történeti és nyelvi oldalának megvilágítása után idézi a Nyelvművelő Bizottság elvi jelentőségű döntését: A külföldi (idegen) tulajdonneveket a hagyományos és gyakorlati tekintetben is célszerűbb magyar szokás szerint a keresztnév hátrahelyezésével kell írunk még akkor is, ha a keresztnévet, mint nálunk nem divót, nem fordíthatjuk le. Helyesen tehát így kell írunk: Thies Adolf, Gladstone Vilmos, Zweig István, Secchi Archangelo stb. *Kristóf* professzor e levelének jelentőségét a Bizottság elnöke azzal is kiemelte, hogy a márc. 27-i ülésen külön is tárgyalta és a Magyarosan ez évi második számában vezető cikként teljes egészében közölte.

SZABÓ T. ATTILA

A sportnyelv magyarsága.

Már szólottunk arról a hatásról, amelyet a „Nemzeti Sport“ fejt ki a magyar sportnyelv megtisztítása érdekében (Erdélyi Múzeum XLIV, 92—3). A „Nemzeti Sport“ egyik pályázója, az aradi *Kanyuk János* ezüstveretet (plakett) kapott a következő találó megállapításért: „Én az idegen kifejezések használatának okát nemcsak abban látom, hogy egyes fogalmak jelölésére nincs még a magyar nyelvnek megfelelő kifejezése, hanem abban is, hogy kényelmesebb vagyunk, nem szeretünk az évek óta belénk gyökeresedett mondatszerkezetektől eltérni, s olyankor is idegen szót, helytelen mondatszerkezetet használunk, amikor magyarosabb mondatfűzéssel teljesen szükségtelenné tehetjük az idegen kifejezéseket. Ha például a „faultot vét“ kifejezés helyett azt mondjuk, hogy X megütötte, meglökte, megrúgta, vagy elgáncsolta Y-t, elsősorban elkerültük az idegen „fault“ szót, azután pedig szabatosabban, félreérthetlenebbül ismertettük azt is, hogy milyen szabálytalanságot követett el X, tehát közlésünk is érthetőbb, áttekinthetőbb, szemléltetőbb lesz. A „passz“ helyett is többet mond az olvasó számára, ha arról értesül, hogy X a labdát Y elé fejelte, emelte, ejtette, pöccintette, toltta, tálalta, lőtte vagy vágta át. És így vagyunk úgyszólván valamennyi idegen kifejezéssel. El tudunk képzelni oldalakra terjedő versenytudósításokat, ahol egyetlen idegen kifejezést sem használunk, csupán csak el kell felejtenünk a külföldi sporttudósítások mintájára készült mondatszerkezeteket, le kell térnünk a sportbennfentesek nemzetközi nyelvének kitaposott ösvényéről s magyarosabb mondatokat kell összeállítanunk.“

Magának a „Nemzeti Sport“-nak múlt évi (kilencedik) pályázatára 312 pályamunka érkezett be; a pályázók 76 meglévő idegen sportkifejezésre 3411 új magyar szót ajánlottak. A pályázóknak csak mintegy harmada pesti olvasó, a többi vidéki, illetőleg külföldi. Meglepően nagy a visszaesett Felvidékről való pályázók száma. Romániából 5, Jugoszláviából 7, Németországból 5, Belgiumból 2, Franciaországból, Svédországból és Hollandiából 1—1 pályázat érkezett be. Érdekes a pályázókat foglalkozási ágak szerint csoportosítani. Azok közül, akik a pályázaton jelezték foglalkozásukat 12% tanító és tanár, 10% fő- és középiskolás, 9,5% tisztviselő, 4% hírlapíró, 2% mérnök, a többi kereskedő, iparos stb. A pályázóktól ajánlott szavak közül a következő hat szó nyerte meg a bírálók tetszését:

1. *Autszájder* = *esélyleső*. Autszájder az olyan sportember, aki a tapasztalat és formák alapján esélytelennek látszik, de a pillanat és a helyzet kedvezését kilesve, ezt az alkalmat a maga számára sikeresen hasznosíthatja. Az *esélyleső* ezt valóban kifejezi. Magunk helyesnek tartjuk a másik ajánlott szót, a *vakesélyes*-t is; a többi (lesi, betörő, rangverő) már gyengébb, illetőleg meg nem felelő.

2. *Fals* = *pergő*. A *fals* labda valóban a labda forgása, *pergése* miatt repül a rendestől eltérő ívben. A Nemzeti Sport már régebb óta használja e kifejezést. Most véglegesen besorozták a megjavított kifejezések csoportjába.

3. *Asszó* = *csörte*. E magyarosítással tulajdonképpen egy elavult régi szavunkat újították fel. Az új szó, mint az *asszó* maga is, a fegyverek összecsapását jelenti.

4. *Doping* = *ajzó*. Ez a pályadijnyertes szó is régi *ajzani* szavunkat eleveníti fel. A *doping* a teljesítőképesség mesterseges, erőszakos feleslegizését, megsokszorozását jelenti, az *ajzás* is ilyenfélélt jelentett a régi nyelvben (pl. íjat felajzani = megfeszíteni az íj idegét, húrját).

5. *Fault* = *dancs*. E szót a bizottság ezzel a megjegyzéssel fogadta el, hogy „a *dancs* székely tájszó annyit jelent, mint gonosz, erőszakos, kárt, bajt okozó“. Minthogy az erdélyi köznyelvben a szónak ma is van piszkos, moeskos értelme, e szót, éppen megbélyegző jelentés-változatáért nem tartjuk sikerült magyarításnak.

6. *Plans* = *pást*. A *pást* régi magyar szó; jelentése: pázsit. „Remek, rövid s a régít egy csapásra kiszorító új szó ez“ — véli a Nemzeti Sport.

A pályázaton résztvettek közül egy-egy ezüstveretet kaptak a következő pályázók:

Buday Boma Izabella, Budapest (csörte, dancs, pergő, ajzó),

Nyáry József, Berlin (esélyleső),

Settényi Ervin, Pécs (pást).

A Nemzeti Sportnak ez az újabb pályázata ismét szaporította a magyarított sportszavak számát.

E példaadóan működő sportújságunk eddig 41 új magyar sportműszó születését segítette elő. Ezek: *mez, rajt, szint, rosta, börszeg, rogyant, légbukfenc, kezezés, hajrá, edző, portya, rangadó, versenyóra, járom, lelátó, öttusa, műlesiklás, kullancs, szorító, kalló, szöglet, tizpróba, váltósúly, toldó, csüd, hajráív, tenyeres, röpte, csúcs, fonák, harmatsúly, vágta, váltófutás, sarkos, visszavágás, esélyleső, pergő, csörte, ajzó, dancs, pást*. Az újság működése nemcsak azért jelentős, mert e szavak megszületését siettette, hanem azért is, mert folytonos és kizárólagos használatukkal elterjedésüket valósággal kikényszerítette. Hány sportember és hány avatatlan ajkáról hallottunk kicsinylő, gúnyos megjegyzéseket egy-egy olyan nagyszerű sportműszóra, mint amilyen a *rajt, hajrá, edző, portya, rangadó, öttusa, vágta* stb. S ma mégis ezek már kiszakíthatatlan részét képezik a magyar sportnyelvnek. A „Nemzeti Sport“ e szóalkotásokon kívül munkatársai révén a sportkifejezések megmagyarításában is jelentős szerepet játszott; a megmagyarított kifejezések számára is mintegy ötvenre rug.

Valóban igazat kell adnunk Pintér Jenőnek, aki az utolsó pályázat alkalmával hangsúlyozta, hogy a „Nemzeti Sport“ meg nem mérhető jelentőségű, eszmei munkát végez nyelvünk tisztaságának védelmében és hogy a megkezdett út folytatása a nyelvtisztaság érdekeinek elsőrangú szolgálatát jelenti.

A magyar Árpád = a román Traian.

Keresztneveink legtöbbje idegen eredetű. Nincs miért nagyon dicselkednünk ezzel, de viszont nem is mi vagyunk a hibásak ebben. Egyházunk meg általános műveltségünk hatása s tulajdonképpen majdnem az összes népeknél úgy volt, van és alighanem lesz.

Névátvételkor rendszerint minden nyelv a maga kiejtéséhez idomítja az eredeti alakot. Kivéve természetesen azokat, amelyeket kiejtésüknek mindkét nyelvben azonos volta következtében változatlanul vehet át, mint pl. Ádám, vagy pedig amelyeket egyszerűen lefordít, mint pl. Aurora s Hajnalka. Vannak azonban olyan nevek is, mint pl. a latin Julius és a magyar Gyula, melyeknek alapjában véve semmi közük sincs egymáshoz, ámde melyeket — alaki, külső hasonlóságuk miatt — mégis leghatározottabban azonosítanak egymással. Az ilyen azonosítás még érthető, de viszont nem egyszer olyan egyeztetések is akadnak, amelyek előtt, egyeztetésük okát illetőleg a nyelvész teljesen tanácstalanul áll, mert nem bírja megokolni sem átételkor megengedhető hangtani átalakulással, sem egyszerű lefordítással, sem végül alaki hasonlósággal.

Ime, egy példa. Nemrég éppen kifelé indultam abból a házból, ahol a megboldogult Buday Árpád utóljára lakott Kolozsváron. A kapuban egy rendőrrel találkoztam, aki — feltételezve rólam, hogy az illető házban lakom — ezt kérdezte tőlem: „Itt lakik-e Buday Traján?” Szabatos feleletadhatás végett megnéztem a kezében levő ívet, sorozáson meg nem jelent ifjakat keresett t. i., azon pedig Buday Traian (Arpad), Buday Traian és Hilf Margareta fia szerepelt. Ebből teljesen világos lett előttem, amit megelőzőleg gyanítottam, hogy a rendőr Buday Árpádnak és feleségének, Hilf Margitnak éppen mostanában sorozás alá kerülő legkisebbik fiát, a szintén Árpádot keresi.

A szülők neve, valamint a gyermek Traian keresztneve után zárójelben magyarázatul odatett Árpád név félremagyarázhatatlanul mutatja, hogy az anyakönyvvezetés, a rendőrség és talán a katonaság is, tehát az állam igen jelentős szervezetei a román Traian keresztnévvel azonosították a magyar Árpád személynevet.

De miért? Megmagyarázására egyetlen lehetőséget látok csupán. Kolozsváron t. i. a világháború előtti Árpád-utcából az uralomváltozás után Calea Traian lett. Az az anyakönyvi hivatali, rendőrségi vagy hadkiegészítői tisztviselő pedig, aki a sorozásra előállítandó, illetve a sorozáson meg nem jelent, tehát katonaszökevény, körözendő ifjak jegyzékét összeállította, hivatalos névjegyzékbe — szolgálati utasításának megfelelően — nem írhatott más keresztnevet, csak románt. Ámde mivel nem ismerte a magyar Árpád személynév román megfelelőjét, aminthogy valójában nincs is, és még kevésbé ismerte az Árpád név eredetét, jelentését, de viszont tudta, hogy a magyarok kolozsvári Árpád-utcájából az uralomváltozás után Calea Traian lett, ennek a véletlen összetalálkozásnak¹ az alapján minden további fejtorés nélkül azonosította egymással a két keresztnevet.

FERENCZY SÁNDOR.

¹ Egyébként igen könnyen meglehet, hogy az újabb elnevezés eredetileg tulajdonképpen nem pusztán esetlegesség, véletlen kieserélés, hanem határozott, tudatos kapcsolás: az elnevező t. i. mindkét névadó ősnék szerinte nagyjában azonos történeti szerepére (honoszerző s alapító, illetve tartományyszerző s népalapító) gondolva, adta az új nevet.